

APÁCAI CSERI JÁNOS

MÜVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

BÖLCSÉSZETDOKTORI ÉRTEKEZÉS

IRTA

KIRÁLY ISTVÁN

NYOMATOTT RÉVÉSZ BÉLA NYOMDÁJÁBAN MAROS-VÁSÁRHELYT
1910

Nemzeti művelődésünk történetének halhatatlan érdemü alakja Apácai Cseri János, ki a magyar nemzeti műveltség és tudományosság emeléséért és terjesztéséért lánglelkének egész hevével küzdött, ki eszméivel kortársai fölött magasan állva, kitűzte a célt, mely felé a magyarnak, ha a művelt nemzetek sorában helyet akar foglalni, törekednie kell és kijelölte a módokat és eszközöket, melyekkel a kitűzött célt el lehet érni.

Apácai Cseri Jánosról Bethlen Miklós Önéletírásától kezdve legujabban Stomp Lászlóig sokan és sokat irtak. Az egyik, mint bölcsészről, a másik, mint paedagogusról, a harmadik, mint a tudományok terjesztőjéről értekezik. Ennek a tanulmánynak az lesz a feladata, hogy összeszedje mindazt, amit Apácairól itt-ott megírtak és a középuton megtalálja azt a helyes nézőpontot, ahonnan meg kell ítélni Apácai működésének nagy művelődéstörténeti jelentőségét, mert nem értheti meg Apácáit senki, aki működésének csupán egyik másik adatát nézi a nélkül, hogy ezt az adatot a fejlődés menetében ne igyekeznék megítélni.

Ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy Apácainak legfőbb célja a nemzeti műveltség terjesztése volt és céljának elérésére eszköznek az iskolát tekintette, szükségesnek tartom a hazai iskoláknak az Apácai előtti állapotát áttekinteni.

I.

Iskolai állapotok Apácai előtt.

A reformáció nemcsak a hitélet, hanem a közoktatás ügyét is újjáteremtette. Hazánkban a reformáció eszméinek elterjedésével együtt gyors lendületet vett az iskolaügy. Erre vonatkozólag elég annak a körülménynek a megállapítása, hogy a XVI. században fennállott közel kétszáz iskola négy-ötödrésze protestáns volt. Hogy mennyi volt az iskolák száma ebben az időben arra vonatkozólag Frankl (Fraknói¹) összesen 156 iskolát sorol elé. Míg Felméri azt mondja, hogy a XVI. században az országban fennállott 168 kisebb és középiskolai rangú intézet közül 134 volt protestáns és csak 34 katolikus.² Azonban még ez a szám sem mondható teljesnek.

Ebben az időben az iskolák különböző fokai nem voltak úgy megkülönböztetve és elválasztva, mint ma; működési körük, tantárgyaik, osztályaik száma nem volt állandóan megállapítva. A főpapok, a főurak, egyházak és városok tetszésük szerint rendelkezhettek iskolájokról. Tetszésük szerint nevezték ki tanítójukat, állapították meg a tantárgyakat és az iskola szabályait. Iskolai törvények megállapítva csak az erdélyi szászok egyes kerületeiben voltak. Innen van az, hogy gyakran kis faluhelyeken a latin, görög sőt zsidó nyelvet is tanították, ellenben nagyvárosok iskolái néha csak az elemi ismeretekkel foglalkoztak.

¹ A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban.

² Beöthy Zs.-féle irod. tört. I. 296. l.

A tanító rendszerint mindarra tanította tanítványait, a mit ő maga tudott, úgy, hogy még arra is találtunk példát, hogy a falusi iskolában bölcsészetet is tanítottak.¹ Mindezek a körülmények nagyon megnehezítik, hogy az egyes iskolafajok közt szorosabb határvonalat vonjunk és őket osztályozzuk. Mindamellett többé-kevésbé megkülönböztethetünk elemi iskolákat, gymnasiumokat és akadémiákat.

Elemi iskolák azok, melyek rendszerint a plebániák mellett állottak fönn és a melyekben hittant, írást, olvasást és számolást tanítottak. Ezeknek az elemi iskoláknak belső szervezetéről hiteles adataink nincsenek.

A katolikusoknál az iskolák állapota szoros összefüggésben volt a papság műveltségi állásával. Ez pedig a XVI. század elején a hanyatlás szomorú jeleit tünteti a föl, a mi természetesen kedvezőtlenül hatott vissza a népnevelés ügyére is, mely egészen a lelkészek kezében volt. Később valamivel javultak az állapotok, mikor Oláh Miklós elrendelte, hogy minden plebánia, vagy a szegényebbek többen egyesülve iskolamestert alkalmazzanak. Ennek hivatása az ismeretek elemeibe beavatni a gyermeket, vagyis az olvasásra, írásra, egyházi énekekre és vallástanra tanítani.² E rendeletnek azonban, mint tudjuk nem igen tettek eleget.

A protestansok szintén arra törekedtek, hogy minden községben legyen elemi iskola. Van is adatunk róla a XVII. század első éveiből egy kimutatás³, mely szerint a legszegényebb protestáns községek kivételével mindenütt külön iskolamester volt. A protestans elemi iskolák tantárgyaira vonatkozólag azt találjuk⁴, hogy azok olvasás, írás, vallástan, leginkább Luther, Melanchton és Brentius szerint — és a zoltároskönyv voltak.

¹ Neményi I. Apácai Cseri János, mint pädagógus 20 l.

² Frankl: i. m. 17. l.

³ Lampe: Historia Ecl. Ref in. Hung. et. Transylv. 571 s. k l.

⁴ Lubrich Á: A nevelési történelme I. 628. l.

Hogy a katolikus elemi iskolák tanítói milyen kiképzetésben részesültek, nem tudjuk. A protestans tanítókról annyit tudunk, hogy a lelkészek közül a legtöbben, mielőtt külföldi egyetemre mentek volna, vagy — onnan haza jöve — állásukat elfoglalták, rendszerint falusi iskolákban tanítóskodtak. Nem volt ritkaság, hogy az elemi iskolákban külföldi egyetemet járt férfiak tanítottak. Frankl idézett művében azt mondja: „... azon gyakorlat, mely szerint az iskolák tanszékei lépcsőként szolgáltak a lelkészi hivatalokhoz az iskolaügyre nézve mindenek fölött előnyös volt¹. Kétségtelen, hogy ez által műveltebb férfiak lettek a tanítók, de vajjon felér-e ez az előny azzal a tagadhatatlan hátránnyal, mely abból a körülményből állott elő, hogy egyrészt ezek a férfiak nem voltak igazi tanítók, mert mindig azt nézték, hogy hol nyílik egy lelkészi állás, hogy rögtön faképnél hagyják az iskolát; másrészt pedig az, hogy a gyermekek — sűrűn változván a tanítójuk — egyik kézből a másikba kerültek, a mi pedig kivált az oktatás legalacsonyabb fokán nem lényegtelen dolog.²

A középiskolákat a katolikusoknál a székesegyházi és kolostori, a protestansoknál a városi és főúri iskolák képviselik.

A székesegyházi iskolák a XVI. században is még mindig a középkori trivium és quadrivium keretében mozogtak. Tantárgyaik voltak első sorban természetesen a hittan, azután a grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria, astronomia és zene, illetőleg ének. Ezeken kívül voltak prózában és versben írásbeli dolgozatok, továbbá szónoklati és vitatkozási gyakorlatok.²

Természetes azonban, hogy nem minden hazai katolikus iskolában voltak meg teljes számban ezek a tantárgyak. Így pl. a sárospataki Ágostoniak kolostorában tanították a latin és görög nyelvtant, a szó-

¹ I. m. 18. l.

² Frankl: i. m. 19. l.

noklattant, a költészetet, csillagászatot és gyógytant, továbbá a zenét.¹ Legjobban tájékoztat bennünket ezekre a székesegyházi iskolákra vonatkozólag Oláh Miklós-nak az a szabályzata, melyet a nagyszombati iskola számára 1554-ben megállapított.²

Az iskola igazgatója az olvasó kanonok, ki egy tudós katolikus férfiú személyében megválasztja a tanítót. Ennek a tanítónak (ki lehetőleg mestere legyen a szabad művészeteknek) tiszte a köznapokon a latin nyelvtant és a classikusokat magyarázni, azonkívül dialektikát, retorikát, számtant és a „többi szabad művészeteket“ tanítani és hetenként egy írásbeli dolgozatot adni. Tiszte volt még vasárnapokon az evangeliumot magyarázni és a hittanból előadást tartani. Az idősebb és jelesebb tanulók közül választ magának segédekét, kik a kisebbeknek előadást tartanak s velők a tanár előadásait ismétlik. Külön énekmester tanítja az egyházi éneket. Elmondhatjuk, hogy általában ehhez hasonló szervezetűek voltak a XVI. században a katolikus székesegyházi iskolák.

Meg kell még említeni a jezsuiták középiskoláit, kik egy egész sajátos iskolai szervezetet honosítottak meg, melyet egyformán keresztülvittek mindenütt. Nyíltan bevallott céljuk volt az egyháznak hű és érdekeiért lelkesülni tudó férfiakat nevelni.³ E mellett azonban a classicai tanulmányokat sem hanyagolták el. Tárgyaik voltak a latin és görög nyelv mellett a szónoklattan és költészet, a számtan, az ókori történelem s régiségtudomány, azonkívül a zene és ének.

A hazai protestáns középiskolák külföldi minták után voltak szervezve. Luther és Melancthon wittenbergi, Trotzendorf goldbergi és Sturm strassburgi iskolai rendszerei és hozzá hazai elemekből bizonyos „didaktikai eclecticismus“ jött létre.⁴ Ezek lényegük-

¹ Lásd Szalkai Lászlónak a levelét Lányi Magyar egyháztörténelmében.

² Frankl i. m. 20. l.

³ Frankl i. m. 21. l.

⁴ Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. sz.-ban. I. 116. l.

ben azonosok, csak kevésbé jelentékeny részletekben térnek el egymástól. Mindannyian az iskolában csak a templom előcsarnokát látják s a tanulás céljául Isten megismerését és parancsainak teljesítését tűzik ki. Épen azért a vallási tanulmányokra nagy gondot és sok időt fordítottak. Luther három osztályba csoportosította a tanulókat. Az első osztályban olvasni tanultak oly kézikönyvekből, melyek kisebb imákat is tartalmaztak s azután tanultak írni.

A második osztály főtantárgya a latin nyelvtan elméleti és gyakorlati oktatása volt. Hetenként egy napot a vallási oktatásra fordítottak, mikor is olvasták a bibliát és zsoltárokat tanultak. A harmadik osztályban átismételték a latin nyelvtant és e mellett a görög nyelvtant is tanulták, de csak annyiban, a mennyiben a remekírók megértéséhez szükséges volt. A német nyelv helyes kezelésére is figyelmet fordítottak. A bölcsészet keretében tanították a dialektikát, retorikát, aritmetikát, phisikát, astronomiát és ethikát. A történelmet nem tanították önállóan s csak igen felületesen tárgyalták.

A goldbergi Trotzendorf tanrendszere a tananyagot tekintve mondhatjuk, hogy teljesen azonos a wittenbergivel. Legfőbb jellemző sajátága az, hogy iskolájában hat osztályba sorozza a növendékeket és hogy az iskola igazgatásában nagy szerepet juttatott a tanulóknak. Közülök oekonomusokat, ephorokat, quaestorokat rendelt és egy tizenöt tagból álló törvényszéket állított össze élén a consullal. Ez a szokás nagyon sok hazai iskolánkban is meghonosodott. Ezzel az intézkedéssel a tanulókat bizonyos önállóságra nevelte.

Kevésbé volt kivihető nálunk Sturmnek a rendszere, mely tiz osztályt különböztetett meg, azonban több paedagogiai elve nálunk is alkalmazást nyert. Hogy milyen volt egy hazai nagyobb városi protestáns középiskola szervezete a XVI. században arra vonatkozólag teljesen tájékoztat bennünket Honter Jánosnak a brassai városi iskola részére kidolgozott szabályzata, mely szerint az iskola főfelügyelője a lelkész és a

városi tanács, mely a főtanítót is választja, segédeit azonban a főtanító maga jelöli ki és a nagyobb tanulók az alsóbb osztályokban, mint segédtanítók működnek. Az iskola feloszlik nagy és kis iskolára.¹ A kis iskola áll hat osztályból, hol az első osztályban az olvasást és írást, a többi osztályokban a latin és görög nyelvtant, számtant és földrajzot tanítottak. Olvasták a klasszikusokat és a bibliából egyes részeket tanultak könyv nélkül. Azonkívül irtak prózában és versben latin és görög írásbeli dolgozatokat. Voltak még ezeken kívül az u. n. lovag-iskolák, melyekben a főurak gyermekeit nevelték.²

Egyetem a mohácsi vész után Magyarországon nem volt, azonban találkoztunk olyan iskolákkal, melyeknek tárgyai közt a héber nyelv, hittudomány és bölcsészet is előfordul, tehát a tulajdonképeni középiskolák színvonalánál magasabban állottak. Ilyen magasabb iskola, vagy akadémia lett a nagyszombati székesegyházi iskola, midőn Oláh Miklós primás 1558-ban annak új szervezetet adott. Az akadémia igazgatását a káptalanra bízta és a kanonokok közül a főfelügyelő, vagy szuperintendens kötelessége volt három tanítót, vagy magistert fogadni. Ezek közül az első osztály tanítója „Rector Scholae” előadta a latin nyelvet és magyarázta a latin remekírókat és néhány nagyobb tanulót alkalmazott maga mellett, kik a kezdőket az írás-olvasásra és a latin nyelvtan elemeire megtanították.

A második osztály tanítója előadta a dialektikát, a görögnyelvtant és a görög klasszikusokat magyarázta. A harmadik tanító pedig előadta a retorikát, a latin, görög s esetleg a zsidó nyelvtant. Minden hónapban vitatkozást tartottak, dialektikai és retorikai tételek — évenként háromszor a szuperintendens felügyelete alatt — a hitágazatok fölött. Ünnepek és vasárnap tartoztak egy forint birság terhe alatt misét és prédikációt hallgatni.

¹ Frankl i. m. 27. l.

² Neményi: i. m. 20. l.

Ezenkívül voltak még a jezsuitáknak a nagyszombati és sellyei iskolai u. n. „*studia superiora*“, melyek 2–3 évre terjedő hittudományi tanfolyamot foglaltak magukban, melynek tárgyai voltak: a szentírás magyarázata s ezzel kapcsolatban a héber nyelv; a „*Theologia Scholastica*“ Aquinoi Tamás nyomán és a „*Casistica*“.¹

A protestánsoknak Debrecenben, Sárospatakon voltak magasabb iskoláik. Ilyen volt még a brassai „nagy iskola“ és a gyulafehérvári collegium, mellyel más helyen foglalkozunk. Ezekben az iskolákban is, mint a hogy törvényeikből kitűnik, a hittudomány, a szentírás magyarázata, a latin, görög és zsidónyelvtan voltak a tárgyak, magyarázták a klasszikusokat és tanították még a dialektikát, retorikát és a többi „szabad művészeteket“. Az iskolákban az anyanyelv használata tiltva volt, csak latinul volt szabad beszélni. A nagyobb tanulók hit- és bölcsészettudományi kérdések felett — nyilvános, vagy magánjellegű — vitatkozásokat rendeztek. Miként az erdélyi szászok iskoláiban, Debrecenben és Sárospatakon is a tanulók közt az önkormányzat elve uralkodott. Elöljárójukat, kit Erdélyben királynak, Magyarországon szeniornak neveztek, maguk választották, kinek hivatása volt örködni a törvények megtartására. Kilenc *primariussal* együtt alkották az iskolai törvényszéket. Segédei voltak a *praebitor*, vagy pénztáros, a *contrascriba*, vagy ellenőr. Hetenként minden osztályból öröket és följelentőket jelölt ki. A tanulók azonban nemcsak a rend fönntartásában, hanem a tanításban is segédkeztek tanáraiknak. Az alsóbb osztályokban ezenkívül segédtanítók (*collaboratores*) is működtek.²

A hazai intézeteinkre hatással voltak a XVII. és XVIII. század paedagogiai reformirányzatai is. Legmaradandóbb hatást Comenius Amos gyakorolt, kinek tankönyveit pl. a *Januát* és *orbis pictust* több iskolá-

¹ Frankl. i. m. 33. l.

² Lubrich Á. i. m. I. 639. l.

ban használták.¹ Elmondhatjuk, hogy Apácai egy sajátos, méhében átalakuló korban született, melynek tapasztalatai nagyban befolytak paedagogiai reform-eszméinek kialakulására.²

II.

Apácai gyermekkora és első iskoláztatása.

Apácai külső élettörténetének aprólékos előadása nem célom — hiszen új adatot ugysem tudnék felhozni — épen azért életrajzára csak annyiban terjeszkedem ki, a mennyiben Apácai fokozatos fejlődésének a megértéséhez szükséges.

Hogy mikor született, arra vonatkozólag ő maga mondja az Encyclopoedia történeti részében az 1625. évről beszélve, hogy ennek a könyvnek az írója is „születtetett”.³ Vannak mégis, kik azt mondják, hogy 1619-ben született.⁴ Szüleiről annyit tudunk, a mennyit első életírója gróf Bethlen Miklós mond: „Apácai János volt Barcaapácai szegény, ott minemű szabadsággal élnek olyan ember gyermeke.”⁵ Családjára vonatkozólag még ugyanott találjuk: „... öccsével Tamással mindketten szép állapotra mentenek! Tamás tanuló-társam, azután... igen szép író volt...”⁶ Ő maga is megemlékezik öccseiről, kiket pénzzel segít s kik közül az egyiknek négy gyermeke van. Apácai nevének az írása sok vitára adott alkalmat, mert ő maga is többféle változatban írta. Tsere, Chier, Apátzai, Apacius, Apaceus, sőt (a mi több, mint bizonyos, hogy

¹ Molnár A. i. m. 117. l.

² Stroinp László: Apácai Cserei János, mint paedagogus 19 l.

³ Magy Encycl. 312. l. Érdekes, hogy még Erdélyi János nem mondta, (Sárospataki Füzetek 1859. 34. l.) hogy Apácai maga tájékoztat bennünket születése idejére — senki sem említi

⁴ Vutkovics S. „Magyar írók alb. 18 l. — Imre S. Magy. irod. tört. 160. l. Egyetemes magy. encykl. 7. k. 150. l.

⁵ Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László Budapest 1858. l. 244. l.

⁶ Bethlen M. Önéletírása l. 245 l.

sajtóhiba) az Encyclopaedia egy helyén Apatsai,¹ Chieri és Cseri. Gyalui Farkas legvalószínűbbnek tartja, hogy a Tseréből lett Tserius és ebből Cseri.² Bizvást elfogadhatjuk Szilágyi Sándor nyomán a Cseri nevet.³

Első gyermekkorát Apácán élte s korán árvaságra jutván nagy szorgalma és kiváló tehetsége útján érhetette csak el, hogy Kolozsvárra került iskolába. Bánóczi József azt mondja, hogy 17 éves korában került Kolozsvárra.⁴ Ő maga pedig így ír az Encyclopoediájában: „Én valóban 16 éves valék midőn a syntaxist nem érttettem, ámbár azt nagy fáradsággal könyv-nélkül tudtam“.⁵ Ha már 16 éves korában „nagy fáradsággal“ könyv nélkül tudta a syntaxist, valószínű, hogy előbb került oda. Itt legnagyobb hatással volt rá Porcsalmi András kitűnő tanítója, kiről az Encyclopaedia előszavában azt mondja: „Kitűnő és mély tudományu férfiú“.⁶ Más helyt meg a „De stud. sap.“ című beszédjében: „... antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor“.⁷ Porcsalmi hatása világosan látszik az Encyclopoedia praefatiójának következő szavaiból: „Porcsalmi . . . az ő mélységes tanultságának kincseit t. i. a maga szerzette jegyzőkönyvét mutogatá, a melyben többnyire minden tudomány foglaltatott és engem e példájának követésére szivreható szavaival ösztönze. Én azért e példás szorgalmatosságot követvén az ő írásaiból sokat kiírtam avégre, hogy hasznomra fordítsam“.⁸ Ez az egyetlen tanára van Kolozsvárt, a kiért lelkesül, azonkívül a tanítás módjával már

¹ Magy. Encycl. 440 l.

² Apácai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. Kolozsvár 1892. 6. l.

³ Magy. Akad. Értesítő 1860. I. 456 s. k. I. Szilágyi Sándor: Ap. Cs. J. és kortársai.

⁴ Bánóczi J. Apácai Cs. J. Athenaeum 1892. I. 353. l.

⁵ Magy. Encycl. 448. l.

⁶ Hegedüs J. Ap. Cs. J. paedagogiai munkái. Encycl. előszó 18. l.

⁷ Magy. Encyclopoedia 447. l. Én a Teleki nemzetség marosvásárhelyi könyvtárában levő példányt használtam.

⁸ Encycl. előszó, Hegedüs: J. i. m. 18. l.

itt elégedetlen, hol semmi lélek a tanításban, mindent csak magolnak, még pedig latinul. Porcsalmai értett hozzá, hogy érdeklődést ébresszen a tudományok iránt s távol állott attól, hogy kizárólag a latin nyelvtanítás formalismusának hódoljon. A reális tudományok iránt az érdeklődést már Porcsalmai felköltötte Apácaiban.¹

A kolozsvári iskola elvégzése után elérte a mi a fővágya volt — a bölcsészet theologiai tanfolyam elvégzésére Gyulafehérvárra, (Erdélyi szerint Enyedre² akkoriban a sárospataki mellett az ország leghíresebb collegiumába ment. Ezt a collegiumot Bethlen Gábor alapította s miután jövőjének anyagi részét gazdag alapítványokkal biztosította, szellemi fölvirágoztatásáról is gondoskodott. Mindenek előtt az itthon levő kiválóbb szellemi erőket nyerte meg tanítókul u. m. Kereszturi Pált, Gelei Katona Istvánt és Csulay Györgyöt. Ezekhez külföldről elismert jellességű férfiakat hívott be. Így a költő Opitz Mártont, a bölcsész Krellt, majd Alsted János Henriket, Bisterfeld Henriket és Piskator (Fischer) Lajost.³ A collegium szervezetét főleg az Alsted, Bisterfeld és Piskator által aláírt s Bethlen Gábor fejedelem özvegyéhez Brandenburgi Katalinhoz benyújtott tervezet és az ennek megfelelő szervezeti szabályzat alapján Stromp László⁴ így állítja össze. A collegium három fokozatos csoportból állott hét tanerővel. A legelső csoportot alkotta az elemi tanfolyam két kollaborator vezetésével, mely magában foglalta a grammatikai kurzust is; a második csoportot alkotta a humaniorák kurzusa négy rektor vezetésével; a harmadik csoport volt a tulajdonképeni főiskola a professor vezetésével, ki egyszersmind az egész iskola élén állott. Ennek tárgya ebben az időben a theologia volt, a melynek a philosophiai tudományok csak előkészítői voltak. Ezzel szemben Molnár Aladár a gyulafehérvári collegiumra vonatkozólag azt mondja: „A tanfolyam

¹ Stromp L. i. m. 22 l.

² Sárospataki F. 1859. 336 l.

³ Molnár A: i. m. I. 585 l.

⁴ I. m 25 s. k. l.

az elemeivel hat gymnasiumi osztályból állott, körülbelül a magyarországi beosztásnak megfelelőleg. A felsőbb tanulmányok körében két éves bölcsészeti és nyelvészeti és szintén két éves theologiai tanfolyam volt.¹ Azt hiszem az előbbi felosztás helyesebb, ha tekintetbe vesszük a mit Bethlen Miklós mond: „Fehérvárott négy akademikus simpliciter stultis titulis syntacticae, poeticae, rhetoricae, logicae facultatis rector volt, a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor“.² Továbbá a „De stud. sep.“ következő szavait: „Gyulafehérvár . . . Muzsák szentélyévé válik újólag, ha a tanítóknak az a hetes száma, mely a mi időnkben rendessé vált továbbra is megtartatik“.³ Annyi bizonyos, hogy Apácai öt évig tanult Gyulafehérvárt, de ha tekintetbe vesszük, hogy két ízben volt kénytelen tanulmányait megszakítani, bizonyos, hogy négy év alatt végezte el a philosophiát és theologiát. Ez a két tudományág — mint már fönntebb említettük — ebben az időben nem szerepelt, mint két külön facultás, hanem tantervek hiányában eggyé olvadt.

Mikor Apácai Gyulafehérvárra került, Bisterfeld volt a professor, kit Apácai, mint tanárát Porcsalmihoz hasonlóan nagyrabecsült és szeretett, viszont Bisterfeld is szerette és támogatta őt anyagilag és szellemileg egyaránt. Hogy ez az encyklopoedikus ismeretekben gazdag férfinak nagy hatással volt Apácaira, több körülményből kiviláglik. Először is nézzük mit mond erre vonatkozólag maga Apácai. A „De stud. sap.“ című beszédében említi, hogy mennyiszor hangsúlyozta Bisterfeld, hogy a szentírást magyarázni csak encyklopoedikus ismeretek mellett lehetséges és, hogy ő már 16 éves korában Alsted encyklopoediáját könyvnélkül tudta. Itt aztán azt mondja Apácai: „Mennyire használt legyen ez a hathatós javaslat a tanulótlársaimnak nem tudom; de én ugyan neki dühösödvén Alstediusnak, nagy tudománykönyvét megragadtam, olvastam a

¹ Molnár A: i. m. I. 584. 1

² Bethlen M: Önéletírása I. 239. I.

³ Hegedüs: i. m. 102. I.

regulákat a melyek kezdetitől fogva a hangmesterségig benne foglaltatnak és maga e munkában testem lelkem elfáradott, rövid idő alatt szorgalmasan *kiírtam*.¹ (A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban levő Encyklopoediában: „... Ego certe diligentiae oestru percitus Alstedii Encyclopoediam magnam arripiens, quod ad praecepta usque ad musicam ab Hexiologia incipiendo... descripsi“² Ennyi és nem több amit Apácai erre vonatkozólag mond. Tehát csak „leírta“. Mégis igen sokan — talán Bisterfelddel tévesztve össze — azt mondják, hogy Apácai Alsted encyklopoediáját „saját szavai szerint“ leírta és megtanulta. Így Erdélyi János,³ Ornándy Miklós.⁴ Neményi Imre⁵ és mások. Később látni fogjuk, hogy Apácai, mint tanár maga is hangsúlyozza az encyklopoedikus műveltséget, mint elengedhetetlent a biblia helyes magyarázatához. Föltehetjük, hogy az Encyklopoedia megírásának eszméje már ekkor megszületett Apácaiban. Bisterfeldnek főnmaradt két munkája kiváltképen a „Consilium de studiis feliciter instituendis stb.“ című⁶ igazolja, hogy ha nem is foglalkozott szakszerűen a neveléstannal, mint gyakorlati paedagogusnak voltak igen helyes paedagogiai elvei, melyek semmi esetre sem maradhattak hatás nélkül Apácaira.

Az ifju Apácai Gyulafehérvárt nagy tehetségével, éjet nappá tevő szorgalmával kivált tanulótársai sorából. Behatóbb theologiai tanulmányokra készülvén Árkosi Benedek kolozsvári unit. pap buzdítására a zsidó nyelvet is megtanulta, még pedig magánuton, mert ebben az időben Gyulafehérvárt nem tanították. A fáradhatatlan munkásságu ifju magára vonta a nagytudományú és hatalmas Gelei Katona István szuperin-

¹ Hegedüs: i. m. 19. l.

² I. m. 3. l.

³ A bölcs. Magyarországon 106. l.

⁴ Ap. Cs. J. életrajza stb. A kolozsvári róm. kath. főgymn. értesítője 1878/9 4. l.

⁵ I. m. 9. l.

⁶ Kvacsala: Bisterfeld 59. s. k. l.

tendensnek a figyelmét, ki őt 1648-ban az egyház költségén, az abban a korban igen híres hollandiai egyetemekre küldte.

III.

Külföldi iskoláztatása és első munkássága.

Neményi Imre Apácairól írott munkájában azt mondja: „Apácai nagyon rövid megszakítással öt évet töltött az utrechti egyetemen“.¹ Szinyei József² szerint 1648. július 22-én a franekerai egyetemre iratkozott be, melyet akkor a magyarok elég sűrűn látogattak.³ Még ennek az évnél az őszi a leydeni egyetemre iratkozik be, 1650-ben az utrechti, 1651-ben végre a hardeurweijeni. Még ez év augusztus havában Utrechtbe visszatér s itt marad egész 1653. aug. 29-ig hazatérése napjáig.⁴ Ebből láthatjuk, hogy az utrechti egyetemen legfeljebb három évet töltött Apácai.⁵ Ennek a vándorlásnak Neményi és mások a német egyetemi ifjúság züllött életét adják okul, ámbár Neményi megemlíti, hogy valószínűleg: „Mélyebben fekvő okok is vezérelték volna a gyakori iskolaváltoztatásnál“.⁶ Nagyon valószínű, — hogy inkább elvből (bárha nem lehetetlen, hogy az előbbi ok is hozzájárult) változtatta Apácai az egyetemeit, ha tekintetbe vesszük az Encyklopoedia következő szavait: „E felett azt is javasolom, hogy tanulásnak okáért egy városban ne maradj sok esztendeig. Álmoság és tudatlanság lesz e mulatásodnak gyümölcse. Sem nekem s azt tartom másnak sem vált kárára az egy főiskolából a másba való áttámasztás“.⁷ Tehát Apácai 1650. augusztusában tér vissza Utrechtbe, akkor a leghíresebb egyetemre.

¹ I. m. 11. l.

² Magyar írók élete és munkái I. 200. l.

³ Bánóci i. m. 352. l.

⁴ Stromp L. i. m. 36. l.

⁵ Apácainak a különböző egyetemeken való tartózkodását illetőleg lásd még Gyalui i. m. 2—7. l.

⁶ I. m. 10. l.

⁷ Encykl. előszó Hegedüs i. m. 39. l.

Ami a németalföldi egyetemeken uralkodó szellemet illeti a XVII. században, elmondhatjuk, hogy a biblia és a biblia magyarázata volt a fődolog. Apácainak külföldi tanárai közül, akik nagyobb hatással voltak rá, különösen ¹ettőt említhetünk, az egyik volt Leydenben Rhetus, kinek Apácainak azon, szinte korát meghaladó finom hermeneutikai felfogására, melyet a szentírás magyarázatára nézve tanusít okvetetlenül befolyással kellett lennie.¹

Azonban sokkal nagyobb hatással volt Apácaira a másik Voetius a Gisbert, az utrechti egyetem tanára, kít szigorú dogmatikus álláspontjáért és nagy tekintélyéért utrechti pápának neveztek. Ez a Voetius a magyar ifjúságnak igazán lelkes és jóakaró barátja volt és Apácait különösen kedvelte. Gyakran elbeszélgetett vele a magyarországi iskolai állapotok felől kérdezősködve és atyai tanácsaival nagyban hozzájárult, hogy Apácáiban figyelmet és szeretetet ébresszen a nemzeti művelődés iránt. Kitűnik ez abból is, amit Apácai a Barcsaihoz bonyújtott akadémia föllállításának módja és formája stb. mű-tervezetben mond: „Noha én amaz híres neves Voetius Doktornak tanácsát követvén (kitől nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek valamig csak idegen professorok lesznek közöttük, hanem úgy lehetne ahhoz reménység, ha egy facultásban egy idegen professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik mindáddig, valamig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk a tanításban és így elhíttünk nemzetünkkel, hogy náluk nélkül ellehetünk már teljességgel.) Ez eszes tanácsot követvén . . . stb.”² Szigorú dogmaticai álláspontunak mondtuk Voetiust, aki azonban a „Calvini rigorizmusával jól összeegyeztethetőnek tartotta egy Bonaventura, egy ~~Buler~~, egy Thomas a Cempis stb. épületes iratainak olvasását is.”³ Voetiushoz az a liberalizmusa nem volt hatás nélkül

¹ Stomp i. m. 39. l.

² „A magyar nemzet immár stb.” Hegedüs i. m. 153. l.

³ Stomp i. m. 41. l.

Apácaira. Bármennyire tisztelte és nagyrabecsülte is Apácai Voetiust az általa oly hevesen támadott cartesianus bölcséletben, az emberiség filozófiai fejlődésének, végső csúcát látja és Descartest a filozófia fejlődésének, tökély megtestesülésének tartja, kiről a „De stud. sap.” című beszédében ezeket mondja: „A mindenható Isten támasztotta az előző századok irigységét keltve fel Descartes Renét az egész bölcsészet újjáteremtőjét, korunknak páratlan ékességét és díszt stb.”¹ Apácai külföldön is folytatja még talán nagyobb buzgalommal, mint itthon a tanulást. Ismeretei folyton gyarapodnak, akadémiái vitatkozásokon vesz részt és ezen vitatkozásai közül egy pár nyomtatásban is megjelent. Így az 1610. március 23. és 27-én Utrechtben Voetius elnöklete alatt tartott vitatkozását a következő cím alatt adta ki: „Disputatis de Introductione ad philologiam sacram praeside Gisberto Voetio ad diem 23 et 27 Mart. Ultrajecti 1650.”² Apácai ezen értekezését Tofeus Mihálynak ajánlotta,³ és benne a szentirási nyelvészetre való bevezetésről értekezik. Neményi⁴ azt mondja, hogy azt a vitatkozást valószínűleg a filozófiai doktoratus elnyeréséért tartotta. Ha igen, akkor miért nem kapta meg (mert, hogy nem volt doktora a filozófiának, később látni fogjuk) vagy talán nem fogadták el? Sokkal egyszerűbb — és azt hiszem — helyesebb a dolgot, úgy felfogni, hogy ebben az időben rendes akadémiái szokás volt ilyen vitatkozásokat állani s Apácai is ennek a szokásnak engedve vitatkozott. Azután a harderwijki egyetemen iratkozott be, hol nemsokára már colloquál és az 1651. év ápr. 21-én tartott theologiai vitatkozása után négy nappal, tehát ápril 26-án ennek az 1648-ban alapított egyetemnek első theologiai doktorává avatják. Apácai

¹ „De. stud. sap.” Hegedüs i. m. 93. l.

² Erdélyinél: tévesen „... philosophiam sacram” a bölcse Magyarorsz. 107.

³ Gyalui i. m. 6. l. j. (Azt mondják, hogy a marosvásárhelyi Teleki könyvtárban megvan. Én azonban nem tudtam megtalálni, a könyvtár őr nem tud róla.)

⁴ I. m. 12. l.

doktorátusát illetőleg Bethlen Miklós önéletírásában ezt találjuk: „János (t. i. Apácai) pedig theologiae, philosophiae doktor volt és nemcsak tituláris, hanem valóssággal doctus doctor volt.¹ Bethlennek az az állítása azonban, hogy philosophiai doktor lett volna, tévedésen alapszik; ő utána azután Apácai életírói közül a legtöbben (Bánóczi, Stromp kiv.) megteszik philosophiae doktornak, pedig ha meggondoljuk, hogy egyetlen egy helyen sem szerepel, mint a philosophia doktora és semmi adatunk nincs, hogy mikor és hogyan nyerte el, továbbá, hogyha igaz volna a Neményi² feltevése, hogy az utrechti vitatkozását a philosophiai doktorátus elnyeréséért tartotta, miért nincs az rajta a nyomtatásban megjelent értekezésen, mint a harderwijkin? Aztán, ha megnyerte (mert, ha az volt a célja, semmi okunk sincs benne kételkedni) miért nem használta, mint a hogy a később szerzett theologiai doktoratust használta, legalább akkor, mikor még nem volt theologiae doktor? Mind oly kérdések, melyekre nem találunk feleletet. Apácai ezt a vitatkozást, vagy mondjuk doktori értekezését is kiadta és Gyalui Farkas³ ismerteti a sárospataki példány nyomán. Címe: „Disputativ Theologica Inauguralis, De primi Homini Apostasia, quam . . . Pro Doctorali in Theologia gradu consequendo ventilandum proponit Johannes Tsere Apácai Transilv. Ad diem 22. Aprilis stb.“ A belső címlapján meg van említve, hogy ez az első ilyenmű értekezés ezen az egyetemen és a lap alján egy distichon van Apácaitól. Az értekezés a címlappal együtt husz lap kis negyedrért alakban és számokkal husz fejezetre van osztva. Arról van benne szó, hogy az első ember bünbeesése nem egyéb, mint a neki adott törvényektől való elszakadása, melynek következménye a halál. Állításait mindig bibliai alapon igazolja és a bibliának tökéletes ismeretét tanúsítja. Corollarium címen azt mondja Apácai: „Confessionem Belgicam, ut sacris scriptoribus consen-

¹ Bethlen M. önéletírása I. 245. l.

² I. m. 12. l.

³ I. m. 32. s. k. l.

taneam, pro viribus tueri conabimur.“ Stromp szerint.¹ Ez a corollarium olyan reversalis-féle, amilyent a szatmárnémeti zsinat egyik kánona értelmében a külföldre menő ifjak szoktak adni, hogy csupán a helvét confessiot fogják vallani és tévedés Gyaluinak ezen corollárium alapján az az állítása, hogy Apácai theologiai álláspontja „dogmatikus.“ Gyalui nem ezen corollarium alapján mondja ezt, mert mikor ezt teszi a corollariumról még egy szótsem szól, hanem kitér Gyalui szavaiból, hogy miért: „Álláspontja természetesen, *mint akadémiai növendéknek* is korának felfogása szerint megfelelő: „dogmatikus“.

Doktorrá avatása után még az év augusztusában visszatér Utrechtbe, hol szeptember 30-án megnősült, Gyalui Farkas kutatott ez irányban, mindössze annyit sikerült megállapítania, hogy 1651. szeptember 30-án Apácai nőül vette Aletta van der Maet kisasszonyt Utrechtben. Feleségének családjára vonatkozólag semmi bizonyosat nem tudunk. Apácai doktorátusa elnyerése után még két esztendeig maradt külföldön, s ezen időt is még mindig ismeretek szerzésére fordította. Már kezdetben belátta, hogyha a theologiai tudományokat behatóan akarja tanulmányozni, akkora zsidó mellett a chaldeusi, syr, arab, rabbinus és talmudi nyelveket is el kell sajátítania és hozzá is látott és Bethlen Miklós szerint: „bennük csodálatos nagy perfectióra ment volt.“² Rendkívüli elfoglaltsága mellett is volt ideje, hogy néhány tudományos ifjuval theologiai és nyelvészeti kérdésekről vitatkozzék. Így Glandorp Lajosnak hozzá intézett hittani kérdéseire válaszolt. Leusden János és Gelder Ábrahámmal nyelvészeti (a Jehova szó kimondásáról) kérdésekről vitatkozik. Leusdennel akadémiai vitatkozást is állott.³ Ez a négy levele megvan az Encyclopoedia végén egybekötve vele.

Az említett munkásságon kívül az akkori szokáshoz híven költészettel is foglalkozott Apácai. Hogy milyenek lehettek versei nem igen tudjuk, mert mind-

¹ I. m. 38. 1. j.

² Önéletírása I. 245. 1.

³ Szilágyi S. Magy. Akad. I. 461. 1.

össze egy husz soros hexameterre maradt ránk, melyet Kőkényi Fülöp Jánosnak „Mennyei Lámpás“ című munkájához írt előszónak tele bibliai vonatkozásokkal, melyek „rettentő dőcögéssel viszik előre a különben magvas tartalmat“.¹ Stromp azt mondja róla, hogy Apácai erőteljes nyelvét és formaérzékét dicséri.² A németalföldön való tartózkodás még az említetteken kívül más tekintetben is nagy hatással volt Apácaira.

Rájött, hogy ami a németalföldi népet oly naggyá tette nem más, mint a nemzeti művelődés és ennek forrásai az iskolák. Azon kívül a Voetiussal folytatott beszélgetések, midőn az őt a hazai iskolai viszonyokról kérdezgette, önkénytelenül is arra készítették, hogy párhuzamot vonjon a németalföldi és hazai állapotok között és mindjobban megérlelődött lelkében az a gondolat, hogy hazája addig nem lehet boldog, míg nemzeti művelődést nem terem magának. Midőn nagy nyelvismeretre téven szert, látta, hogy más nemzetek mennyire előbbre vannak a magyaroknál, mert saját nyelvükön írott könyveik vannak, éjjel-nappal azon tépelődött, hogy mily módon segítsen szeretett hazájának szomorú állapotán. „De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotát. Orvos és orvosság kell a nyavalyának.“³ Ezért mint mondja „neki dühödött“ az írásnak és különböző idegen nyelvű munkákból fordítgatott magyarra és elhatározta, hogy ezentúl magyar nyelven készíti jegyzeteit. Csakhamar érzi azonban, hogy a magyar nyelv mily szegény s talán el is állt volna vállalkozásától, ha kezébe nem akad Gazanak a könyve, ki Aristotelesnek az állatokról s Theuphastusnak a növényekről írt könyvét latinra fordította és ahol a szükség úgy kívánta a dolgokat új latin nevekkal látta el, mint maga mondja előszavában: „... az új dolgokat, új nevekkal különböztettem.“⁴ Ez ad

¹ Neményi I. m. 13.

² I. m. 142. l.

³ Encycl. Előszó Hegedüs i. m. 21. l.

⁴ Encycl. Előszó Hegedüs i. m. 23. l.

neki erőt és bátorságot hasonló cselekedetre, mert úgy okoskodott, hogyha szabad volt egy görög embernek a latin nyelvvel ezt tennie, mennyivel inkább szabad, sőt kell ugyanazt tennie öneki az anyanyelvvel. Meg volt tehát már kezében az eszköz, amelynek segítségével a magyarnak minden tudományt magyarul adjon. Ugyancsak maga Apácai mondja a Magyar Logikácska ajánló levelében, hogy mikor az idegen nemzeteket összehasonlította a magyar nemzettel, csak akkor látta igazán, hogy mi magyarok mennyire elvagyunk maradva. Ennek főleg három okát találja: „... a jó, okos és hűséges tanítóknak, a jó tanítás módjának és végezetre *a magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképen, amelyek a scholai állapotot nézve) rettenetes szűk voltát.*¹ Mivel gyors segítségre van szükség és főleg a magyar nyelvű könyvek hiányában látja főokát a magyar nemzet elmaradottságának. Nagy elhatározással — „Minden disciplinákat és tudományokat egy summába foglalván és a magyar nemzetnek szeme elejében adván“² — egy encyclopoedikus mű megírásához kezd.

Apácai Porcsalmai és Bisterfeld buzdításait megfogadván, amint külföldre ér csakhamar hozzákezd idegen nyelvű könyvek kivonatolásához latin nyelven és munkáját „Ars artium“-nak nevezte el. Midőn később aztán, mint láttuk, mind jobban megérlelődött benne az a gondolat, hogy minden haladásnak alapja a nemzeti művelődés, ez pedig anyanyelven írott könyvek nélkül nem lehetséges, elhatározta tehát, hogy minden tudományt magyarul ad a magyarnak. „Annak okáért, miután magamban erősen, elhatároztam, hogyha a kegyelmes Uristen még csak egynehány esztendeig nyújtja életemet, nem fogok előbb meghalni, hogysem a szép és hasznos tudományokat hazám fiaival magyar nyelven közleném, egy új könyv készítéséhez fogék,

¹ A magy. Log. ajánló levele, Horváth Cyril: Apácai bölcsészeti dolgozatai 33. l.

² U. 34. l.

melyet az ő mindenre kiterjedő foglalatja miatt Pasoptronnak neveztem“. ¹ Hozzáfogott tehát még pedig a hogy ugyanott mondja úgy „... hogy a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat deákul kiírnám, a természethez illő rendbe szedném s így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem ismerkedett magyar nyelvre“. ²

Az utolsó évben Utrechtben laktában már stipendium nélkül volt, s hogy miből élt nem tudja. Bánóczi ³ szerint nyilván corrector volt, vagy magántanítással foglalkozott. Épen nem valószínűtlen, sőt én még azt sem tartom lehetetlennek, hogy a felesége családja is segítette ezek mellett. Ezen előmunkálatai közben történt, hogy Csulai György az akkori ref. püspök haza hívja a gyulafehérvári collegiumba, elegendő utiköltséget küldvén neki, de az alkalmatlan őszi idő és más körülmények arra kényszerítették, hogy a telet még Utrechtben töltsse. Hogy azonban jötevői iránt hálátlannak ne lássék és hogy rosszakarói félre ne magyaráz hassák ottmaradását, sajtó alá rendezi készülő Encyclopoediáját és az 1653. év elején a küldött utiköltség egy részén „ámbár az egyébre is kellett volna“ ⁴ „idő előtt ugyan, de mindazáltal az Istennek segítségével bizvár.“ ⁵ sajtó alá adta és csakhamar el is készül 261 lap. „Innen tul a sajtóhibák töméntelen száma azt bizonyítja, hogy a javító kéz messze esett a nyomtató helytől“. ⁶

Apácai életirői csaknem kivétel nélkül azt állítják, ⁷ hogy Utrechtben egyetemi tanársággal kínálták meg, de Apácai nem fogadta el, mert hazájának akart szolgálni, mások szerint meg kötelezve volt reverzális által az erdélyi ref. egyház iránt, a honnan a stipendiumot

¹ Encycl. El. Hegedüs i. m. 24. l.

² U. o. 24. l.

³ I. m. 352. l.

⁴ Encycl. el. Hegedüs i. m. 26. l.

⁵ U. o. 27. l.

⁶ Bánóczi i. m. 354.

⁷ Szilágyi S. i. m. 463. l. Gyalui i. m. 9. l. Lubrich i. m. 634. l. Neményi i. m. 18. l.

kapta.¹ Ez a körülmény úgy magyarázható, hogy Bethlen Miklósnak ezen szavait: „Hollandiában . . . professori tisztességes hivatala és kenyere lett volna oda fel”² félre magyarázták Bod Péter és utána a többiek. Mert nem azt mondja itt Bethlen Miklós, hogy valóban meghívták az utrechti egyetemre tanárnak, hanem csak azt mondja, hogyha ott maradt volna hát professori állást kapott volna, — ami nem is lehetetlen —, de akkor is később esetleg. Igen helyesen utal Stromp László³ arra a körülményre, hogyha valóban egyetemi tanársággal kínálták volna meg külföldön, lehetetlen, hogy fel ne említette volna Apácai, holott a kolozsvári megnyitó beszédében, keserűen panaszkodik a gyulafehérvári mellőztetéséről, s akkor a vele történt méltatlanság illusztrálására fényesebb indokot, mint utrechti meghívását, — nem hozhatott volna fel.

Hazatérésének idejére nem egyeznek meg Apácai életirói. A legtöbben 1653. augusztus 29-re teszik, míg Stromp László⁴ 1653. október 29-ét mond, Erdélyi János⁵ pedig 1654. tavaszára teszi. Valószínűleg Stromp-nak van igaza

IV.

Apácai Gyulafehérvárott. Beköszöntő beszéde.

Apácai haza jöve a II. gimnázialis osztály, vagyis a „poetica facultas”-nak lett a rectora. Nem valami fényes állás Apácai nagy tudományát és készségét tekintve, de: „ . . . melyet is nem lehetett megvetni és oboedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt maga, felesége s gyermekeinek.”⁶ Apácai, amint működését megkezdte, mindjárt elárulta a későbbi útját. Lelkes tanítványa

¹ Bod Péter M. Athaenas 12. l.

² Önéletírás I. 245.

³ I. m. 45. l. j.

⁴ I. m. 71. l.

⁵ Sárospataki Füzetek 336. l.

⁶ Bethlen: Önéletírása I. 246. l

Bethlen Miklós önéletrrásában úgy mutatja őt be, mint a ki leveti a latin nyelv kizárólagos formalizmusának nyögét és tért enged a reális ismereteknek is. Az akkori szokáshoz híven Apácai is nagyszabásu beszéddel köszöntött be.¹

Ez a latin nyelvü beszéd megjelent az Encyclopoediával egybekötve, külön is 1654-ben. Hegedüs István lefordította magyarra és Stromp László ismerteti részletesebben idézett munkájában. Rendesen csak „*De studio sapientiae*“ címen szokták idézni, a teljes címe — mely nagy vonásokban az egész tartalmat vázolja — ez: „Johannis Apátzai Oratio et studio sapientiae, in qua Artium et Scienciarum omnium utilitas, earumque ortus, et ab Adamo ad Hebraeos, ab Hebraeis ad Aegyptios, ab Aegyptiis ad Graecos, a Graecis ad Arabos et Latinos progressus et inter eos cultura proutioque breviter perstringitur ob hancque causam harum Linquarum necessitas probatur, postremo modus astenditur, quo gens Hungarica huius Sapientiae non tantum ponticipes fieri, sed brevi illas omnessi non superare aequare saltem piossit. Habita cum Rectorum in Illustri Collegio Albensi susciperet. A. C. M. D. C. L. III. Mense novembri.“²

A bevezetésben jelzi, hogy a bölcsesség tanulmányozásáról fog beszélni. Először is a sapientia jelentését állapítja meg, hogy az egyetemes ismeretkört, a dolgok módszeres felfogását jelenti. A sapientia fog-

¹ A beszéd elmondásának idejét illetőleg különbözők a vélemények Stromp László az I. m. 71. l-on 1654. január 11-ére, Erdélyi a Sárospataki F. 336 l-on 1655-re, más helyen 1654-re Sárospataki Füzetek 317. Neményi egyik helyen 1654. június 11-re, I. m. 25. l. a másik helyen 1653 nov. 6-át mond, I. m. 24 l. Bánóczi szintén 1653. nov. 2-át mond és ha tekintetbe vesszük, hogy a beszéd nyomtatott címlapján is ez a dátum van, nincs okunk benne kételkedni. Érdekes, hogy Erdélyi a Sárospataki F. 335 lapján ezt mondja: „... de ha csakugyan akkor mondta volna el (t. i. 1654. j. 14.) miképen állhat a nyomtatott címlapon, hogy 1653. nov. hóban tartatott.“ A másik oldalon mégis 1655-öt mond, amint szintén ép úgy meglehet az előbbi évvel cáfolni.

² Magy. Encyclopoedia.

lalkozik a dolgokkal és a beszéddel. Tehát az egyes tudományok mellett a nyelvek tanulását is igen fontosnak tartja. Hangsúlyozza, hogy az egyes tudományok szoros összefüggésben vannak egymással és hogy egyiket a másik ismerete nélkül megérteni nem lehet. Ennek bizonyítása közben azonban nem egyszer tulzásba megy, pl. „Magyarázhatja-e a szélteben előforduló hangszereket, aki nem zenész? Számítsa össze a Mózes IV. könyve szerint a népet, aki nem szám tudós!”¹ Ugyancsak tulzás az a megjegyzése, mikor felsorolja a reális tudományokat, keserű tanulságot vonván le Magyarország részére. „Innet van az, hogy mañapság Franciaország, Anglia, Dánia, Lengyelország, Olaszország, Magyar és Erdélyben német katona nélkül nem viselnek háborút, mert — mondom — a mathematicai tanulmányokban ezek mind tulszárnyalják.”² Azért találunk ezen országokban mindenütt német katonákat, mert a 30. éves háboruban divatba jött zsoldos sereg a háboru után — nem lévén dolga otthon — mindenfelé elszéledt és pénzért idegen országban katonáskodott.” Igen helyesen jegyzi meg még Hegedüs,³ hogy a német ipar magasztalása is csak arra vezethető vissza, hogy nálunk közvetlen közelben a német ipar közvetítő, az előrehaladott Francia és a mi hátramaradott iparunk közt. Keserűen fakad ki, midőn felsorolja az iparban való hátramaradottságunknak okait. „... pusztá álmokórság, — tiszta meg gondolatlanság, — számár tunyaságból, egy értelmes emberhez sem, nem hogy uralkodó nemzethez illő tudatlanságból, eltompult és elfásult lelkiismeretből, mely nem tudja, nem érzi a maga nyomoruságát és (hogy kimondjam, amit ki kell mondanom) vakságból, mellyel Isten megvert, hogy ügyefogyott, inséges, nyomorult mivoltunkat ne lássuk: minden müipari dologban az idegen segítségére szorulunk!”⁴ Ebből az

¹ „De stud. sap.” Hegedüs I. m. 67. l.

² „De stud. sap.” Hegedüs I. m. 73. l.

³ J. h. jegyzet

⁴ Bölcsstan Hegedüs I. m. 74. l.

idézetből láthatjuk azt a keserű és kiméletlen hangot, mely az egész beszéden végigvonul. A „dolgokkal” foglalkozó tudományok elősorolása után a nyelvtudomány hasznáról beszél.

Kezdi a beszéd keletkezésével, hogy t. i. Ádám kezdte elnevezni a tárgyakat és hogy az Istentől belelehelt bölcselő szellem az ő tapasztalataival együtt hogy szállt fiuról-fiúra. A következőkben aztán az egész philosophia történetét elmondja, hogy mily különböző és csodálatos utakon vándorolt és öröklődött az egyik népről, nyelvről a másikra, amiből az a tanulság, hogy mily fontos dolog már csak a bölcselet érdekében is a nyelvek tanulása. A latin nyelv tanulásának szükségéről nem is beszél: („ . . . hogy olybá ne tűnjék fel mint aki fényes nappal gyertyát gyújt)¹ hanem beszél a görög nyelv „végtelen sok hasznáról”. Azután a héber nyelv szükségességéről beszél igazi rajongással. Ámde a héber nyelv megértéséhez ismerni kell a szyriai, kaldeai és arab nyelveket is, — mely utóbbinak az ismeretét philosophia is megkívánja. Beszél végre a történelem tanulásának a hasznáról, amit azzal fejez be, hogy lehet-e hasznosabb dolgot képzelni mint: „ . . . a multból bölcs ember módjára a jövőre következtetni minden egyes esetben, a jelenről helyes ítéletet alkotni?”² Azután elmondja azokat a módokat, melyekkel ezt a látszólag oly nagy anyagot el lehet végezni, mert a magyar nem képtelen a tudományra. Ritka ország tud annyi jeles férfiut fölmutatni mint Magyarország és elősorol egy pár kiváló férfiut úgy a katholikus, mint a protestáns részről. De azért nem megyünk előre, mert iskoláink rosszul vannak szervezve és részletesen elmondja iskolatervezetét, mely főleg a gyulafehérvári iskolára vonatkozik. Kívánja először is, hogy a tanítók száma maradjon hét és hogy egy, naponként 3—4 óránál többet ne tanítson. Az alsóbb foku iskolában a tanítás nyelve az anyanyelv legyen s csak mikor már ezen kellő reális ismereteket

¹ A „bölcs. tan.” Hegedüs I. m. 94. l.

² A „bölcs. tan.” Hegedüs I. m. 101 l.

szereztek a tanulók, tér át a nyelvekkel való beható foglalkozásra. Ennek az alsóbbfoku iskolának a vezetője a két collaborator kik, hogy mit és miképen tanítsanak részletesen elmondja. Először is, hogy nyelvet tanítsanak és ne nyelvtant. Azután, hogy a nyelvtanítás a reáliákkal kapcsolatban történjék, sőt a reáliák előzzék is meg a nyelv tanítást, továbbá, hogy a gyermek fejlődő egyéniségére való tekintettel a hozzá közelebb álló könnyebb olvasmányról kell fokozatosan haladni a nehezebbekre. Hogy hány évig tartson ez az alsóbb foku iskola azt nem mondja meg, csak azt, hogy innen a tanuló a rektor és a főprofesszor jelenlétében tartott vizsga után a felsőbb osztályok közül amelyikbe akar, abba mehessen. A felsőbb iskola tehát öt szaktanfolyamból áll, melyre nézve a következő utasítást adja. Amelyik rektor eddig a latin nyelvtant tanította, előadhatja a történetet és latin ékesszólást nyilvánosan és a retorikát és a költészettant magánúton.¹ hogy ne kelljen két grammatikust tartani. A második rektor előadná a logikát és a metafizikát, a harmadik a matematikát a csillagászattal és zenével, a negyedik pedig a fizikát és orvostudományt és a theologus professzor, a maga szakjához venné még a magyar jogtudományt. Azután, hogy a régi rendszer híveinek az ellenvetéseit már előre megcáfolja, kimutatja, hogy ő nem kíván többet, mint a mennyit eddig dolgoztak, csak észszerűbben kell csinálni a dolgot. Ne gyötörjék a tanulót száraz nyelvtani szabályokkal, hanem amit nem győz eléggé és elégszer hangsúlyozni — a kellemes és hasznos reális ismeretekkel kapcsolatosan nyelvet tanítsanak és ne nyelvtant. Ha nem képes erre a tanító, tessék képezni, vagy arra való embert állítani a helyére. Végül Cleantes ama mondasával fejezi be beszédét, hogy azért válnak ma kevesebben jelesekké, habár többen tanulják a bölcsészetet, mint hajdan, mert akkor a tárgyak ismerete volt a fődolog, ma pedig a beszéd. Apácai ezen be-

¹ Hegedüs szerint ez a nyilvános és magántanítás a fő és különleges collegiumoknak felel meg i. m. 105. I. j.

szédét tárgyalva, Neményi Imre már idézett munkájában nem egyszer tulásba esik, Heinrich Gusztáv¹ Neményi bírálója is ráutal a legtöbbre ezen minden alapot nélkülöző reflexiókra, melyek teljesen hamis világításban tüntetik fel Apácait. Ilyen pl. „ valóban bámulnunk kell azon éleslátást és paedagogiai mély megfontolást, mellyel ezen kiváló férfiú harmadfél évszázad előtt olyan tanítási elveket penget, melyeket ma is csak kezdünk méltányolni.“² „ a nyelvtan tanításában pedig — jóllehet megnevezni, nem nevezi meg — a kifejtő feltaláló módszert ajánlja, melynek eszméjét, miután az ő munkájában évszázadokon el volt temetve, csak a legujabb korban találták fel mások hirt és dicsőséget szerezve általa nevüknek, mint az ujkori paedagogiának egyik legkiválóbb vívmányával“³ stb. Más helyt meg „szaktanítást“ reáliákat emleget, holott ezek modern műszavak. Általában történeti dolgozatokban — mint Heinrich Gusztáv helyesen jegyzi meg — óvakodnunk kell attól, hogy modern jelszavakat alkalmazzunk a mult idők tüneményeire, mert azzal elrontjuk a rajzolt képnek igazságát és sokszor erőszakosan tévedésbe ejtjük az olvasót. Így Neményi is egészen idegen eszméket erőszakol Apácai nézeteibe, mint pl. a kifejtő, feltaláló módszert, a magyar állam-eszmét, a vallás-erkölcsi oktatás fogalmát stb.⁴

Stromp László e beszéd hangjából arra következtet, hogy elmondása előtt már voltak Apácáinak tanártársaival heves vitái az iskolaügyet illetőleg és ahhoz, hogy ilyen hangon beszéljen Apácai, ezzel együtt hozzájárult Apácainak az a szinte lázas rajongása, mellyel az iskolaügyet felkarolta „mely nemes indulatot a tüdőbajos betegek ideges türelmetlensége s izgatottsága a mértéken tulig fokozott“.⁵ Minden ujitó, minden kiválóbb és önállóbb egyéniség összeütközésbe

¹ Bud. Szemle 194. sz. 294. s. l. k.

² Neményi I. m. 29. l.

³ J. m. 31. l.

⁴ Bud. Szem. 298 l.

⁵ Stromp i. m. 84. l.

jön az őt meg nem értő és méltányolni nem tudó kortársaival, Apácaival sem történt másképp. Nem csügged azonban el, hanem legalább a saját hatáskörén belül igyekszik terveit megvalósítani. Erre mutat, hogy tantárgyai közt már kezdetben ott találjuk a héber nyelvet és tanítványától Bethlen Miklóstól tudjuk, hogy a latin nyelv tanítása közben Vergilius Georgikonját fordítva nagy mértékben kiterjeszkedett a reális tudományokra is, hogy még Bisterfeld hallgatói is eljártak az óráira. Ez év december havában nyilvános vitatkozást tartott a nem ev. ref. vallásuk ellen, mellyel — Bánóczi szerint — nagy tudását akarta fitogtatni, a minnek a beköszöntő beszédben nyoma van, amit azonban alig hiszek.

V.

Logikácska.

Még külföldön írt Apácai két kicsiny munkát, a melyeket azonban csak 1654-ben Gyulafehérvárott adott nyomtatásba. E két mű a „Magyar Logikácska“ s hozzá csatolva a „Tanács“ melyet Joachimus Fortius ad Apátzai János által egy tanulásában elcsüggedt ifjunak, az akkor 9 éves Rákóczi Ferencznek ajánlva. Sokáig lappangott ez a munka és feltalálásától a philosophusok igen sokat vártak, azonban kitűnt, hogy inkább nyelvészeti és irodalomtörténeti értéke van, mint philosophiai. Egyetlen példány van belőle a marosvásárhelyi ev. ref. kollegium könyvtárában, melyet Szabó Sámuel ismertetett¹ és 1867-ben Horváth Cyrill újra kiadott.² Az előtte levő ajánló levéllel már foglalkoztunk, a Logikácska tartalma pedig nem egyéb, Ramus logikájának kivonatánál s különben is az egészet meg lehet találni az Encyclopoediában, azzal a különbséggel, hogy ott Amesiusból is merít. Maga az a gondolat, hogy egy 9 éves gyermeknek logikát tanítsunk képte-

¹ Bud. szemle 1863. év 495 s. k. l.

² Apácai Cseri János bölc. dolgozatai.

lenség, bármily „gyermeki példákkal is legyen megvilágítva“. Fontosabb ennél a hozzákötött „Tanács“ melyet Apácai Fortius nyomán, de tőle eltérőleg a tanítvány és mester között párbeszéd alakjában önálló bevezetés és befejezéssel irt meg. Itt megint csak az egyes tudományoknak egymástól való függését magyarázza, szóval az encyclopoedikus műveltséget hangsúlyozza.

Neményi Imre ezt mondja a Tanácsról: „Ha Fortius művét, arany könyvnek nevezzük, akkor Apácai Tanácsáról bátran elmondhatjuk, hogy az az aranykönyvből kiolvasztott szinarany“.¹ A mű alapgondolata, hogy a bölcsességet magáért kell tanulni. Az ut pedig a bölcsesség tanulására ötféle: „Az olvasás, a hallás, elmélkedés, tanítás és írás“.² Nem győzi eléggé ajánlani a tanítást, mint olyan eszközt, mellyel ismereteinket leginkább állandósíthatjuk.

A szellem mellett a test neveléséről sem feledkezik meg Apácai: „Egészségedre mindazáltal gondot viselj, mert anélkül dolgozni el nem járhatsz. Állj inkább mint ülj, fuss, mint menj“.³

„Fuss mindentől valami az embert kényessé teszi. Hálj örömesben száraz deszkán, avagy kemény kövön, mint lágy párnán vagy gyenge ruhán. Non jacet in molli veneranda scientia lecto. Egyél olyan ételeket jobb szívvel, melyek nem igen kedvesek az inynek; kerüld, valami gyönyörüséget okoz“.⁴

Később pedig: „Az hosszú ideig való nyugodalom az testet megerőtleníti és az emberben követ (arenát) nemz; annakokáért ottan ottan untig hányj követ, vagy valami egyebet“.⁵

Az egész mű át meg át van szöve olyan aranymondásokkal, melyek ma is megszívlelendők, pl. „Fáradj míg ez mulandó életben vagy, holtad után bizony eleget nyugodhatsz“. „Az szilárd elhatározás indula-

¹ Neményi i. m. 34. l.

² „Tanács“ Horváth Cyrill i. m. 57. l.

³ „Tanács“ Horváth i. m. 55. l.

⁴ U. o. 54. l.

⁵ U. o. 61. l.

tának sarkából csak az halál vessen ki“. Nem kell sokat olvasni, hanem soká“ stb. Magvas és ma is megszívlelendő intések ezek, melyeknek magyar nyelven való közlése Apácainak nagy érdeme és igaza van Stromp Lászlónak, mikor azt mondja: „Méltók voltának arra, hogy ifjuságunknak az iskolákban olvasmányát képezzék.“¹

VI.

Az Encyclopoedia.

Ezen munkássága közben szorgalmasan küldözgeti a kéziratokat Utrechtbe készülő Encyclopoediájához, míg végre aztán 1655-ben megjelent a nagy munka² melylyel, ugymond, az volt a szándéka: „hogy oly könyvet adnék a magyar ifjuságnak kezébe, melyben anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna.“ Nagyön sokan méltatták már Apácai Encyclopoediáját egészben és részleteiben egyaránt és látni fogjuk mennyire különbözők róla a vélemények, mert rendszeren szem elől tévesztik a helyes szempontot a honnan nézni kell Apácainak működését és így vagy érdemein felül magasztalják, vagy pedig érdemtelenül hibáztatják. Arra fogunk törekedni, hogy a két irány közt középuton megtaláljuk azt a néző pontot, ahonnan leghelyesebben megítélhetjük Apácai működését...

Apácai főleg tanító, a nemzeti művelődés lánglelkű bajnoka, ki a jólszervezett iskola útján akarja a nemzeti művelődést terjeszteni. Az Encyclopoedia is nem egyéb, mint az iskola, a magyar ifjuság számára készült tankönyv a tudományok összes ágairól s azt csakis kora szempontjából ítélni lehetjük meg tárgyilagosan és akkor sem szabad szem elől téveszteni, hogy teljesen uttörő és első a maga nemében. Hogy sok helyen fogyatékos, némely részeiben még korának színvonalán is alul áll, megmagyarázza az a körül-

¹ Stromp. i. m. 32. l.

² Neményi sz. 1654. I. m. 32. l.

Erdélyi sz. 1653-4. Sárospataki füzetek 316. l.

mény, hogy Apácainak a szakja a theologia és ebben teljesen az akkori kor színvonalán áll. A többi tudományokat illetőleg csak encyclopoedista és nem szak tudós. Épen ezért nem is azt kell vizsgálnunk, hogy előbbre vitte-e a tudományt Encyclopoediájával és hogy mennyiben tarthat számot eredetiségre. Én abban látom főleg rendkívüli nagy művelődéstörténeti jelentőségét Apácai Encyclopoediájának, hogy mikor még más nemzetek nem is gondoltak arra, Apácai az összes tudományokat nemzeti nyelven adja és első lelkes szószólója a nemzeti nyelvű reális irányú paedagogiai reformeszméknek.

Lássuk már most röviden mit tárgyal az Encyclopoedia? Címe ez: *Magyar Encyclopoedia*. Azaz minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsájtása. Apácai Cseri János által. 11 részből áll összesen, 412 oldalon. Hozzátartozik még székfoglalója: *De studio sapientiae* és négy latin nyelvű levele 1651-ből, összesen 487 oldalon. Alakja kicsiny, hogy zsebben lehessen hordozni. Vegyük sorra a 11 rész címeit, hogy lássuk nagyjából, hogy mivel foglalkozik?

Először is a latinnyelvű előszóban gondosan elősorolja a forrásait, hogy mit honnan vett. Az első rész „A tudományok kezdetéről“. Metaphisika és ismeret elmélet 1—5 lapig. Descartes alapelveit fejtegeti benne. 2.) „A dolgoknak közönséges tekintetekről és azoknak feltalálásoktól“ 5—16 lap. 3. „A dolgoknak egybekötött tekintetekről“ 17—27 lap. E két részben a logikát tárgyalja és humanista Ramus és a theologus Amesius alapján. Helyesen jegyzi meg Bánóczi,¹ hogy már forrásainak ilyenmű megválasztása is mutatja, hogy Apácai nem volt philosophus. 4.) „A dolgoknak megszámlálásáról“ 27—47 lap a számtant, az 5.) „A mennyiségnek a megméréséről“ 47—83 lap a mértant tárgyalja. Toldalék: „A testes dolgok módjaikról“, a mozgás, ütközés, az anyag folytonossága tárgyalá-

¹ Beóthi irod. tört. I. 331. l.

sával a 83—87 lap. 6.) „Az éghi dolgokról“ címen 87—112 lap tárgyalja a csillagászatot, a 7.) „A földi dolgokról mindazt, ami a földi dolgokkal az u. n. négy elemmel: föld, víz, tűz, levegő természetes összefüggésben van. Itt tárgyalja a földrajzot — jellemzően emlékeztetve meg hazájáról, a hol csak lehet, a természetrajzot és természettant, magyarázza a színeket a hangokat és zenét, meteorológiát, anatómiát,¹ phiziológiát, a mágnesekről, az ásványok és kövek során mond elegyetmást. 8.) részben „A tsinálmányokról“ 256—281. l. értekezik, melyeket különböző szempontokból sorol fel. Azokat, akik a részletek iránt érdeklődnek Comenius „Aranyos Ajtajára“ utalja. A városokat, várakat, iskolákat stb. sorolja fel. A 9.) részben „Az eckedig megtörtént dolgokról“ 291—813 l. a történetet, a 10.)-ben „Az embernek magaviseletiről“ 314—365 lapokon az erkölctant, szociológiát, nevelést stb. tárgyalja s a 11.)-ben „Az Istenről az ő dolgairól“ 365—412 lapokon a theológiát adja elő, melyhez felhasználja magyarul a doktori értekezést.¹

Az Encyclopoediát illetőleg Gyalui érdekes fölfedezésre jutott.²

Már ugyanis, hogy Apácai az előszóban forrásait elősorolva a theologia után, hol az Encyclopoedia végződik megemlíti azt is, hogy kit követett az általános, kit a különös nyelvtanban és dialektikában, az arab nyelvben, az általános latin retorikában és hogy a görög-héber és arab retorikában, különbözők voltak a forrásai, holott e tárgyak feldolgozása az Encyclopoediában teljesen hiányzik. Valószínűleg ezeket akarta a 12-ik részben tárgyalni Apácai, de nem tudni mi okból elmaradt. Gyaluinak az a feltevése, hogy ezen elmaradt részek pótlásáért küldte Apácai beköszöntő beszédét és nagy levelét — amit Stromp is megjegyyez³ alig igazolható.

¹ Gyalui i. m. 34. l.

² I. m. 29. s. k. l.

³ I. m. 58. l. j.

Forrásainak felhasználásáról Bánóczi ezeket mondja: „... forrásait nem mindig tudja jól **megvilágítani** a középkort és ujkort, tudást és babonát egészen meglepő elfogulatlansággal sorol egymás mellé az ő mohó, de kritika nélkül szükölködő tudásvágya.¹” A forrásaival való összevetések (a bölcsészeti résszel Horváth Cyrill,² a botanikaival Ormándi Miklós³ tette meg azt mutatják, hogy legtöbbször fordítja azokat és inkább elhagy belőlük mintsem hozzátenne. Pl. a bölcsészeti részben Cartesius ezen szavait: „Ac proinde haec cognitio ego cogito, ergo sum, est omnium prima et certissima, quae cuilibet ordine philosophanti occurrat. Princ. Phil. P. I. N. 7.” Apácai így adja: „Minek okáért ez: Én gondolkodom, ezért vagyok; minden megtudható dolgok között legelsőbb és legbizonyosabb”. Így tesz a logikában Ramussal és Amesiuszal is. Nem is az, az ő érdeme, hogy talán a philosophiát csak egy lépéssel is előbbre vitte, sőt a meglevőt sem világosította fel oly oldalról: „... mely a behatóbb felfogásnak, átértésnek és megbírálásnak utat nyit⁴ hanem, mert Descartesnek, az ujkori philosophiának alapját megvető rendszerét ismerteti és pedig oly nyelven: melyre a magyar mindig nemes büszkeséggel tekinthet vissza.“

Nem volt ő philosophus a szó tulajdonképeni értelmében, (mint vannak, kik leginkább annak tartják)⁵ ő a bölcsészetben csak ekklektikus volt.

Erdélyi János ezeket mondja: „A tudományt ugyan nem vitte elő, hanem igen is nevelte a nemzetet, melynek írt a tudományra“. Ebben van az Encyclopoedia művelődéstörténeti nagy jelentősége.

¹ Beöthi irod. I. 329. l.

² Apácai bölcs. dolg. 1—30 l.

³ Apácai Cs. J. életrajza és bot. munk. a kolozsvári r. k. főgimn. értesítője. 1879. 1—42 l.

⁴ Horváth I. i. m. 30 l.

⁵ J. m. 637. l. ezt mondja Lublich: „kora halála a magy. bölcs. irod. tekintetében nagy veszteség volt.“

⁶ A bölcs. Magyarorsz. 112. l.

Ugyanigy jár el Apácai a matematikai és fizikai résszel is és erre vonatkozólag mondja Szyli Kálmán, hogy semmi eredetiség, semmi önálló felfogás nincs benne és ítélete ez: „Apácai enyhén szólva ekklekticus, magyarán beszélve szolgai kompilator volt“.¹

A botanikai részre vonatkozólag nemcsak, hogy semmi önállóság nincs benne, hanem — Ormándy szerint — még Regiust sem értette meg sok helyt.² A növények leírásánál és ismertetésénél nem annyira tudományos, mint inkább praktikus szempontokat követ, azonban még korának színvonalán alul maradó naivsággal és hiszékenységgel. Így pl. a fügefá leírásánál, miután pár szóval elmondja, hogy milyen, hozzáteszi: „A fügefához köttetett vad bika (ökör) megszeli tőle. Az Izsoppal megfőzetett füge éhomra vetetvén bé, a hurutot és a tüdők nyavalyáit meggyógyítja, ha pedig ruta levéllel, gyalog-fenyő butkáival és olasz dióval megtörtetvén és elegyítettvén lictáriumot csinálunk belőle a mirigy (pestis) ellen is igen jó, úgy hogy osztán akik abban mindennap valamitskét vesznek bé, ritka mirigyedjenek meg“.³ Annyira magyarul írt Apácai, hogy még a latin terminusokat is elhagyta, a mi pedig inkább kárára, mint hasznára vált a tudománynak, mert több helyen találkozunk ma már érthetetlen nevekkal.

A 9. részben „az eckedig megtörtént dolgokról“ (291—313 l.) címen tárgyalja a világ teremtésétől az Encyclopoedia idejéig — igen fogytékosan és minden kritika nélkül — azokat az eseményeket, melyeket fontosaknak tart. Legfontosabb nála mindig az az esemény, ami a művelődéssel van összefüggésben. Akárhány évről csak annyit tart érdemesnek megjegyezni, hogy itt, vagy ott egy iskolát állítottak fel. Pl. az 1650. évről ezt jegyzi fel: „A Prágai Akademiát fundállyá Carolus IV. Az Antichristus itt kezd Viclef ellen

¹ Természettudományi közl. 1889. 242. füzet 486 l.

² J. m. 22. l.

³ Magy. Encyclopoedia 225. l.

dühösködni“. 1364. évről: „A Krakai Akademiát Casimir fundállya“. ¹ Máshelyen csak annyit tart érdemesnek feljegyezni, hogy ez, vagy az a tudós a munkáját írja. Az 1250. évről pedig csak ennyit „Albertus Magnus el“. ²

Hogy mennyire összekever mesét, babonát és történetet arra vonatkozólag álljon itt egy néhány idézet az Encyclopoedia történeti részéből. „533. Egy üstökös csillag tetszik fel, mely után sok ártalmas dolgok következnek: földingások, döghalál, árultatások s. a. t.“ ³ „1270. Krakó mellett egy főasszony egyszersmind 36 gyermeket szül.“ ⁴ Hollandiában egy főasszony egyszersmind 363 gyermeket szült.“

A 10 rész „Az embernek magaviseletéről“ 314—365. lap. Ebben a részben tárgyalja az etikát, politikát, sociológiát és paedagogiai elveit is itt fejti ki. Mindenre kiterjed a figyelme. Latin alcimiek alatt tárgyalja az erkölcs alá tartozó dolgokat. Beszél a házastársak egymás iránti, a cselédek iránti kötelességeiről és megfordítva stb. Érdekes az a része, ahol a tyrannusról beszél és azt mondja róla, hogy bárki megölheti. Még pedig a „titulus nélkül valót“, bárki, a „maga viselésével való“ tyrannust pedig csak a főrendek, vagy az egész nép beleegyezésével. ⁵ A 10-ik részben fejti ki paedagogiai elveit is. Azzal kezdi, hogy „mind a házi, ecclesiái és polgári társaságbeli rend jobban épülhesen“, a fejedelemnek és főrendeknek az iskola ügyére kiváló gondot kell fordítani. Azután beszél a tanítókról, a tanítványokról és az iskolákról.

A tanítótól megkivánja, hogy erkölcsös és példás életet éljen, minden ténykedése a szereteten alapuljon, alkalmazkodjon a tanítványaihoz stb. és ezzel végzi. „8. Megintse őket ennek felette arról is, miket kell még éltökben tanulniok“. ⁶

¹ Magy. Encyclopoedia 369. l.

² Magy. Encyclopoedia 308. l.

³ Magy. Encyclopoedia 308. l.

⁴ Magy. Encyclopoedia 358. l.

⁵ Magy. Encyclopoedia 305. számozatban

⁶ Magy. Encyclopoedia 360. l.

A tanítványoktól megkívánja, hogy szeressék a tudományt és legyen erős akaratuk a tanulásra. Azután kilenc akadályát sorolja fel a tudmánynak, s végül megmondja, hogyan tanuljanak.

Áttér azután az iskolákra. Kétfélét különböztet meg: anyanyelvű és idegen nyelvű iskolát. Az elsőre nézve megjegyzi, hogy lehetőleg ne ott legyen, a hol a deák tanulók vannak. Ennek tárgyai az írás, olvasás és vallástan.

Az idegen nyelvű iskolákra vonatkozólag megkívánja, hogy először ismételjék át az előző iskola anyagát s azután tér át az idegen nyelveknek és a többi tantárgyak tanítási módjának tárgyalására és kevés eltéréssel ismétli a „De stud sap“ című beszédében elmondott elveket. Az egészet e szavakkal végzi: „Bizony, ha csak így lenne is hamar világot látnánk és lerázhatnánk nyakunkról ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miatt más nemzeteknek csodáivá és csufjaivá lettünk, s megkisebbitnők a tanulni idegen országokba járásunk miatt rettenetes nagy summát, ugyanint kik szegény hazánkból három esztendő alatt kitakaritunk 18,000 tallért, azonban pedig ugyancsak ott ténfereg a magyarság, amely sárban nagy költsége előtt volt.“¹

Neményi Imre ezen paedagogiai elvekre vonatkozólag azt mondja, hogy azok „oly elvek, melyeknél practicusabbakat a sikeres nyelvtanításra nézve, még máig sem tudunk; de bár azokat is megszívlelnők és alkalmaznók“.² Itt azonban megint elragadta egy kicsinyt Neményit lelkesedése.

Főnnebb pedig azt mondja: „A középiskoláknak Erdélyben az ő indítványa szerint történt reformálása az egyetlen siker az egyetlen pozitív eredmény, melyet megérnie engedtetett“.³

¹ Magy. Encyclopoedia. 365. l. id. Stomp munkája 63. l. j. azt mondja, hogy nem lehet tudni, hogy ez a 18,000-e a helyes, mert az Encycl. 167. l. 15,000-et mond Apácai. Itt csak annyit jegyez meg, hogy nem a 167. hanem a 267. l. van az Encycl.-nak.

² I. m. 49. l.

³ I. m. 49. l.

A 14-ik rész „Az Istenről és az ő dolgairol” 365—412 lapon a theológiát tárgyalja, melyhez doktori értekezését is felhasználja. A theológiában elfoglalt álláspontjára nézve Horváth Cyrill azt mondja, hogy atheizmushoz szit.¹ A mi már mostan az Encyclopoedia nyelvét illeti, arról sok elismerést, de sok gáncsolást is mondtak eddig. Bod Péter Athénásában azt mondja róla: „(Apácai) traktál mindenféle tudományokról röviden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen, nem érti az olvasó magyarul. Mert sok magyar szókat ujonnan csinált és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományok megértésekre”. Erdélyi János pedig ezt mondja az Encyclopoedia nyelvéről: „. oly tiszta magyar nyelv minőre ma sincs még példa olyan, hogy idegen szó nem állhatott meg átfordítás nélkül előtte; és ez az mi egyszer valóságos csuda, sőt több: merény”.²

Imre Sándor irodalom történetében Apácai kezdeményezéséről azt mondja: „. mely példát, ha utóbbi tudósaink követnek, a magyar nyelv sokkal tisztábban maradt s a tudományos műszók alkotására alkalmassá elébb lett volna”.³

Bánóczi pedig csak a legnagyobb bámulattal szólhat az Encyclopoedia nyelvéről. Legnagyobb részében „oly ügyes és folyamatos, oly simulékony és kifejező, oly gazdag és változatos, hogy tudományos irodalmunkban jóformán példaképül szolgálhat”.⁴

Csak a hol nem uralkodik eléggé a tárgyon, ott merev és nehézkes. Kétségtelen az, hogy Apácai rendkívüli munkát végzett akkor, midőn olyan tudományokat szólaltatott meg magyar nyelven, melyekről előtte magyarul „hirrel sem hallottak”, melyeknek műszavait nem találta készen a nyelvben, hanem legnagyobb részét magának kellett megteremtenie. Nem

¹ Horváth Cyrill i. m. 29. l.

² Sárospataki F. 333. l.

³ Imre S. A. Magy. Irod. 160. l.

⁴ Athenaeumi 359. l.

lehet igaza Szyli Kálmánnak, hogy midőn Apácai panaszkodik a nyelv szegénysége miatt Pázmánnyal hasonlítja össze: „Bezzeg nem panaszkodott Pázmány Péter, pedig félszázaddal irt előtte“.¹ Fölösleges bizonyítani, hogy mekkora különbség van köztük, hogy Pázmány a nép nyelvén irt hitvitázó iratokat, Apácai pedig philosophiát, matematikát stb. Tessék a nép nyelvén philosophiát írni! Gyalui Farkas² kimutatta, hogy nincs igaza Szyli Kálmánnak Apácaival szemben elfoglalt szigorú álláspontját illetőleg. Már idéztük Szylinek az ítéletét Apácairól. Igazán kár és fölösleges annyira bizonyítani, hogy Apácai nem volt önálló, eredeti, mikor ő maga eléggé hangsúlyozza. Gyalui hét helyet idéz Apácaiból, a hol egyebet sem tesz, csak azt hangsúlyozza, hogy más után ír. Ezek után nem volna szabad olyan hangon írni, „hogy munkája részeit más szerzőkből csipegette össze“, „kölcsonőzte“, „összetoldozta“ és hogy „szolgai compilátor“.

Értekezésének elején Szyli maga is elismeréssel szól az Encyclopoediáról. Azt mondja: „Egy hirtelen kiemelkedő s előhegyek nélkül magánosan álló csúcs a kietlen lapály és pusztaság közepén“.³ Továbbá, hogy minden tudományt tárgyal benne. „... Abban a korban, mikor a magyar matematikai irodalmat mindössze egy pár kis számvető könyvecske astronomiánkat a csizió és a 100 esztendő kalendárium s összes természettudományunkat egy pár füveskönyv, s egy-két kuruzsló munkácska képezte“.⁴ Továbbá a matematikai és phisikai műszavai közül 13-at Szyli is figyelemre méltónak mond. Valószínűleg a többi szakokban is van egy pár, mint a hogy van is különösen a philosophiában. Pl. az alany kétségtelen, hogy az „*alája vetettségi dolog*“-ból lett.⁵ Az „elme“ szó Apácaitól ered stb. Abban igaza van Szylinek: (amit

¹ Természettud. K. 1889. 469 l.

² l. m. 37. s. k. l.

³ l. m. 465. l.

⁴ U o.

⁵ Erdélyi J. Bölcs. Magy. 117. l.

Gyaluinak és Neményinek is el kellene ismerni) hogy hibája Apácainak az, hogy egy szót több fogalom megjelölésére is használ, amiből zavar támad. Pl. „A számi *nem* első, vagy foglalt; az első az, amelynek egyetlen egy neme vanon“.¹

Nincs igazuk azoknak, akik azt állítják, hogy pædagogiai reformeszméit Comeniustól kölcsönözte Apácái. Mint pl. Lubrich egyenesen „Comeniustól vett módszeréről“ beszél.² Viszont azonban Neményinek sem lehet igaza, midőn ilyen állításokat kockáztat meg: „ A nemzeti iskolát és az anyanyelvi oktatás eszméjét Comenius kölcsönözte Apácaitól és nem megfordítva“.³ Továbbá, midőn azt mondja, hogy Apácái: „munkájának egy lapján több és nagyobb szabású nevelési és methodicai eszméket találunk léteve, mint Comenius összes munkáiban“.⁴ Hogy Apácái semmit sem kölcsönzött Comeniustól, Neményi azzal bizonyítja, hogy forrásai közt nem említi, pedig másokat is használ, akiket nem említ. Megjegyzi még, hogy: „ mástól kölcsönzött eszméért így lelkesedni, ily apostoli buzgalommal küzdeni nem lehet“,⁵ holott tudjuk, hogy éppen az apostolok küzdöttek másnak az eszméiért, igazán apostoli buzgalommal. Annyi bizonyos, hogy ezek az eszmék nem születtek vele Apácaival, hanem szorgalmas tanulás, tapasztalás és gondolkodás után szűrődtek le és nagy részüket bizony meg lehet találni más írónál is, de azért nem szabad megtagadni az érdemet tőle. Hiszen azt is mondhatná valaki, hogy eredetiség, ujság egyáltalában lehetetlen, mert tudjuk, hogy minden anyag és erő, már pedig ezek mennyisége állandó és sem új anyag, sem új erő nem lesz, — dehát így nem szabad okoskodni. Sokkal okosabb dolog lenne ahelyet, hogy történelmünk nagy alakjait mindig szembe állítjuk egymással, minden-

¹ Magy. Encycl.

² I. m. 635. l.

³ I. m. 68. l.

⁴ I. m. 45. l.

⁵ Neményi i. m. 68. l.

kinek megadnánk az őt megillető helyet nagyrabecsülésünkben és elismerésünkben.

Sem a „Logikátska“, sem az „Encyclopoedia“ nem hoztak meg a kívánt eredményt, Apácai kortársai egyiket sem méltányolták. Már előbb történt, hogy a fejedelem Barcsai Ákos ajánlatára meghívta tanárnak a lefejezett I. Károly angol király udvari papját Basirius Izsákot, aki mindenben ellentéte volt Apácainak. Nem csoda tehát, ha nem sokáig élhettek békességben egymással.

„Apácai a haladásnak és felvilágosodottságnak bajnoka, Basirius az orthodox maradiságnak rendíthetetlen hive volt; ez megesküszik Aristotelesre, az Ramus és Cartesius lelkes szószólója; az egyik ellensége minden újításnak, a másik reformok nyugtalan sürgetője“.¹ Apácai ellen tanártársai a beköszöntő beszéd és reformeszméi miatt már régebben el voltak keseredve és most megindult az aknamunka ellene. A hosszabb ideig udvari körökben forgó Basirius úgy be tudta magát hizelegni a fejedelemnél, hogy Bisterfeldnek 1655. februárjában történt halála után nem Apácait, hanem őt nevezte ki professornak, mert: „Erdélyben úgy hitték, hogyha nem német, s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember“.²

A tanítványainál azonban nem volt akkora sikere, mint az udvarnál. Bethlen Miklós, aki „optimus“ és „clarissimus discipulus“ volt előtte, azt mondja róla: „... derék emberek és az ő maga tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provintára és fizetésre.“³ Basirius elkeseredett ellensége volt a praesbiterianismusnak, melynek akkoriban Erdélyben nem kevés hive volt. Így Medgyesi, Tolnai, a meghalt Bisterfeld és Apacai is nyíltan annak vallotta magát. Basirius elhitette a fejedelemmel, hogy a praesbiterianismus azonos az independentizmussal, mely I. Károly angol király vesztét is okozta, vagy legalább is ut,

¹ Neményi i. m. 38. l.

² Bethlen M. Önéletírása I. 239. l.

³ Önéletírása I. 241. l.

mely előbb-utóbb arra vezet. Ekkor történt, hogy Basirius 1655 szept. 24, az új tanév elején általános vizsgálatot tartott, melyen megtörtént az elkerülhetetlen összeütközés.

Erre vonatkozólag főleg magának Apácainak a feljegyzései, illetőleg Seiwert nyomán Szilágyi Sándor¹ tájékoztat bennünket, mit érdekes új adatokkal egészít ki Gyalui Farkas.² Ezen a vizsgán a fejedelem és az udvar, a püspök s mások jelenlétében Basirius heves beszédet mond az independensek ellen, intve a fejedelmet és a főurakat, hogy ügyeljenek, hogy a lefejezett I. Károly sorsára ne jussanak. Ekkor a fejedelem felszólította a tanítókat, hogy ha independens van közöttük, védje magát. Basirius, hogy még jobban ingerelje a fejedelmet, azt mondta, hogy nem hiszi, hogy volnának, mire Rákóczi azt mondta, hogy ő bizonyosan tudja, hogy van nehány. Apácai elérve a célzást, kijelentette, hogy ő sohasem volt independens, hanem igenis praesbiteránus. A fejedelem ama kijelentése után, hogy a praesbiterianizmus ut az independen-tizmusra, Basirius a praesbiteriek ellen kezdett beszélni. Midőn aztán Apácai azt mondta, hogy Basirius érveit minden középserű praesbiterianus meg tudná cáfolni, a fejedelem elrendelte a nyilvános vitatkozást, bárhogy mentegődözött is Apácai, hogy nincs elkészülve. A vita kimenetére vonatkozólag igen eltérők a vélemények, pl. Neményi — valószínűleg Szilágyi Sándor³ szavait még önkényesebben magyarázva — ezt mondja: „Mély tudásával, meggyőző ékesszólásával és kiváló vitatkozó tehetségével összemorzsolta ellenfeleinek érveleseit: tisztázta magát minden váddal szemben és győzedelmesen bár, de azért mégis kegyvesztetten és nagy győzedelme dacára is, leveretve hagyta el a küzdőtér-t”.⁴ Én azonban sokkal elfogadhatóbbnak tartom Bánóci szavait: „a 29 éves ifju gyorsszavu heve nem állhatott meg

¹ Magy. Akad. Ért. 449 és 468. s. k. I.

² I. m. 10. s. k. I.

³ Bud. Szem. 196. I. 1858.

⁴ Neményi I. m. 52—53 l.

a 47 éves férfiú higgadt gyűlölsége előtt: a vitatkozás Apácai vereségével végződött.¹ A vita következményeire vonatkozólag Gyalui talált az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárában egészen felvilágosító adatokat. A M. Athenás egy példányának Apácairól szóló részéhez kötve Szatmári Pap Mihály kezeirásában e vitára vonatkozólag, többek között ezeket olvashatjuk: „A fejedelem ekkor Apácaira erősen megharagudott s ezt is mondotta: „De Isten engem úgy segéljen Apátzai uram, a Megyesi Praesbiteriumot, amíg én élek, ide be nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít; a Marosba vetetem vagy a toronyból hányatom le!“² Megtudjuk még azt is ebből a kéziratból, hogy a haragvó fejedelem előtt, Kereszturi is ellene támad, pirongatja, hogy milyen gyermeki argumentumokat tudott előhozni, továbbá, hogy a fejedelem megfosztotta a fehérvári tanárságtól. A fejedelem édesanyja Sárospatakra szerette volna vinni, honnan nem rég távozott el Comenius, de Rákóci nem engedte. Miután a kézdivásárhelyi és enyedi papságot, továbbá a marosvásárhelyi rektorságot nem fogadta el s mivel sem Basiriust megkövetni, sem reversalist adni nem volt hajlandó, áttettk az alsóbbrendű kolozsvári iskolába. Megtudjuk még azt is ebből a „Narratióból“, hogy még diák korában hívták Maros-Vásárhelyre tanárnak: „Arra még diák koromban hívtanak s nem mentem, most már inkább nem mehetek.“³ Abból a körülményből, hogy e feljegyzés végén az is meg van említve, hogy van Apácainak a fejedelemhez egy Apológiája, Gyalui arra következtet, hogy még írásban is folytatták a szept. 24-iki harcot Apácai és Basirius.

¹ Atheneum 1892. 360. l.

² Gyalui. i. m. 15. l.

³ Gyalui: i. m. 15. l.

VII.

Apácai Kolozsvárott.

„De summa scholarum necessitate.“

Apácai ellenségei azt hitték, hogy megbüntették Apácait, hogy Kolozsvárra tették, pedig csak lehetővé tették neki, hogy reformeszméit megvalósítsa. „... a rákot a Szamosba“¹ mondja róla találóan Bethlen Miklós. A diákság híven kitartott mellette és nagy része követte Kolozsvárra, ami lehetővé tette, hogy az ottani alsóbbrendű iskolát kollégiummá emelje, hogy mi módon, látni fogjuk. Állását 1656 nov. 20-án foglalta el szintén egy nagyszabású beszéddel, melyről Beöthi Zsolt ezt mondja: „... Az egész a magyar művelődéstörténetnek egyik legérdekesebb és legszomorubb okirata.“² E beszéd fenmaradt abban az albumban, melyet Apácai kezdett meg a kolozsvári kollégiumban és amelybe azóta minden ott működő tanár beírja a nevét. Saját keze írásával maradt fenn ez a latin nyelvű beszéd és Hegedüs István fordította magyarra és adta ki „Apácai Cseri János paedagogiai munkái“ címen 1899-ben; az idézeteket innen veszem. A beszéd címe ez: „Apácai Cseri János, a theologia doktora és professorának beszéde. Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt azok a magyaroknál elpusztult állapotban vannak.“ Oly nagy fontosságát tulajdonít az iskoláknak, hogy ama görög bölcspédájára csak ennyit szeretne mondani: „Iskola és töbnet nem, mert nagyfontosságánál fogva magától is rá kellene fordulnia a vizsgálódásnak.“ Először is meghatározza az iskolát. „Az iskola, Hallgatóim; ... az emberi élet különböző állapotaiban hasznos és szükséges dolgok tanítói és tanulóinak szervezett társasága.“³

¹ Önéletírása I. 247. l.

² L. Acta. Reg. Scient. universitatis Hung. Budapestiensis Anni MDCCCXCI—XCII. Fasc. I. 48—64 l.

³ Hegedüs i. m. 116 l.

Három csoportja van az iskoláknak: alsó-, közép- és felső iskolák, melyekben, ha a tanulók különös hatalommal vannak felruházva és ha doktori címet is kaphatnak, akkor akadémiák és egyetemek. Az elemi iskolák nagy szükségéről beszélvén, kifejti, hogy mennyire szükséges, hogy a gyermek már korán hozzászokjék az engedelmességhez és hogy legalább írni olvasni megtanuljon. Hivatkozik a reformátusokra, a belgák- és angolokra, kik még a legtávolabbi Indiában is állítanak iskolákat és így fordul nemzetéhez: „Tehát ideje felébredned, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre ösálmodból ébredj fel, leheld ki magadból Bachust, kinek mindig áldozol, szemeid homályát irral oszlasd el! Nézd, szemléld, vizsgálj meg annyi nyomoruságodnak forrását, melyek elárasztanak, hogy kedves zálogait, a haza reményei a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve és felnőve és soha a világosságot, a maguk- és a haza hasznát nem látják. Kelj fel mondom és állíts végre alsó iskolákat.”¹ A középiskolákról elismeri, hogy „igen sok van, de kellenek is, mert ezek a humanizmus szentélyei, melyek segítségével visszaszerezhetjük az Ádámban elveszett adományokat. Mint-hogy azonban, akik tanulmányaikat tovább nem folytatják, azon vadakhoz lesznek hasonlókká, akik a fára másztak ugyan, de mivel azok tovább nem nyulnak, kénytelenek visszatérni a földre, azért az a mi legnagyobb szerencsétlenségünk, hogy nincs jól rendezett felsőiskolánk.” Hivatkozik aztán a gyulafehérvári beszédjére, hogy ott kifejtette a bölcsesség tanulásának nagy hasznát, a mi: „Ha-vasból nem volnánk, lelkünket arra indította volna, hogy akadémiákat, vagy legalább kollégiumokat és a létezőknél sokkal magasabbfoku iskolákat állítsunk fel és tartsunk fenn.”² Azután a bölcsesség magasztalására tér át, melynek hasznosságát a kijelentés és természet egyaránt hirdetik: A bölcsesség

¹ Hegedüs i. m. 119. l.

² Hegedüs i. m. 121. l.

otthonának, az iskolának kell lennie, még pedig első-sorban a főiskolának. Az iskolák felvirágoztatják az egyházat, államot egyaránt. A belgák azzal verték meg a spanyolokat, hogy akadémiákat állítottak. A béke megtartásának vagy visszaszerzésének egyedüli biztosítékai a tudományosan művelt emberek. Az egyén emelkedésének is lépcsője a tudomány. Mi, szerencsétlen magyarok, azonban számüzzük a bölcseséget s így nem csoda, ha hazánk minden bűnnek fertője. Ennek pedig az az oka, hogy nincs egyetlenegy akadémiánk: „hol minden tudomány és szépművészet gyökerét együtt tanítják és gyakorolják“, hogy a könyvek és nyomdak hiányát ne is említse, pedig a tudományok művelése nélkül művelté a nemzet nem lehet. „Valóban előbb érhetné el a kezével a csillagokat, előbb vonhatná le az égről varázslattal a holdat, előbb szoríthatná az Óceán hullámain egy kis árokba, előbb mozgatná ki helyéből Archimedessel a földet, mint a művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné.“¹ Valamint vak a test szem nélkül, oktalan állat az ember értelem nélkül, mindkettő egy nép akadémia nélkül. Mindezeknek a bajoknak forrásait négy dologban látja: a tanulókat, a tanítókat, a lelkészeket és kurátorokat.

Meglepő ellenszenvvel beszél Apácai a jobbágyfiukról, „kiknek legnagyobb része teherhordásra és szántásra született, mintsem a tudományokra“, és csak a nehéz testi munka kikerüléseért menekültek az iskola falai közé; inti a tanuló ifjúságot, hogy ne legyenek tétlenek, csak a hasuknak élők és buzdítja őket a szakadatlan és önmegtagadó tanulmányozásra. Stromp László² megjegyzi, hogy mikor Apácai ilyen ellenszenvvel beszél a jobbágygyermekéről, akkor nem a jobbágyot utálta, hanem a feltolakodott élősdi, ki jobb és hivatottabb elemeket kiszorít a nemes munkamezőről. A tanítókra vonatkozólag elmondja, hogy csak

¹ Hegedüs i. m. 132. l.

² I. m. 97. l. j.

igen kevésben van hivatás érzet és hogy mily káros az a körülmény, hogy a tanítói állást csak lépcsőül tekintik a jövedelmezőbb, lelkesízi állásra és amint egy ilyen nyílik számukra, azonnal otthagyták az iskolát. A tanítók gyakori változásával pedig beáll az a körülmény, hogy az egyik lerontja azt, amit a másik épített. Nagy baj, még az is, hogy még a legjobb tanító is rá van utalva a nép kegyére s ha ezt nem legyezgeti, igyekeznek kitúrni a helyéből. Pedig a tanítót tiszteltben kellene tartani, mert ez Cicero szerint is „a legméltóságosabb személy.” Végre így kiált fel: „De ha, és ezt én mondom, oly időben születünk, midőn a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcsesség s ennek tanítói egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk? El kell-e hagynunk az iskolát? Számba sem kell vennünk az utókort? Ném, gyalázaton és szégyenen keresztül az erényre kell törekedni.”¹

Azután áttér a lelkészekre. Elmondja, hogy mily ferde állapot az nálunk, hogy a papok — ott megjegyzi, hogy vannak örvendetes kivételek is — a tanítót, legyen az bár a theologia professora is, lenézik, leki-csinylik és a saját hivatásukat csak a kenyér szempontjából tekintik, továbbá, hogy nem csak, hogy ők maguk nem művelik a tudományokat, de még az ifjúságot is leakarják beszélni ebbeli törekvéseiről. Pedig ha igazán megértenék, hogy az iskola az egyház veteményes kertje, másképp kellene viselkedniök.

Végül a kurátorokról mond el az előzőeknél semmivel sem örvendetesebb dolgokat. Itt különösen 3 körülményre hívja fel a figyelmet. Először is, hogy a kurátorok Erdélyben és Magyarországon a grammatika elemein alig mentek túl, a felsőbb tudományokról nem is hallottak, azok behozatalát tehát nem is kívánják. Második az, hogy legtöbbször azt hiszik, hogyha 3—4 predikátort hozattak — már eleget tettek az Isten dicsőségének előmozdítására. Pedig az államnak, egyháznak alapjai az iskolák. Végre fájlalja aluszékony-

¹ Hegedüs: i. m. 137—8. l.

ságukat az iskola ügyében, hogy nem akarnak még tantermet sem felállítani, nem hogy egyéb szükséges dolgot beszereznének. Megjegyzi aztán: „maga az ügy oly hangos torokkal kiált, hogy azt hiszem egész Magyar- és Erdélyországban a fülek csengenek bele.”¹ Azután felszólítja azokat, akikhez beszélt, hogy tömjék be a bajok forrásait. Ekkor megpillantja azokat az ifjakat, kik „nem szolgaságtól féltőkben, hanem a tudományok iránt való szeretetből, nem kényszerítve, hanem szabad elhatározásból” követték őt ide a gyulafehérvári gazdag iskolából s tüstént bizalom tölti el. Hogy már a tanítók is megtették kötelességüket, mutatja az a körülmény, hogy némelyek visszautasítva a fényes papi állást, inkább akartak viszontagságok, megvetés és más számlálhatatlan bajok közt az iskola ügyéért munkálkodni. Az egyházi férfiakban is megvan a kegyes szándék. Végül magát az iskolát szólaltatja meg, a kurátorokhoz intézve szavait és kéri őket, hogy segítsék és a fejedelem rávonatkozó rendelkezéseit teljesítsék, továbbá saját személyét is jóindulatukba ajánlja.

Végigmenve ezen a beszéden, láthatjuk, hogy milyen éles és kemény annak a hangja. Azok a részek a beszédnek, ahol a tanulók, a tanítók, a lelkészek és kurátorokról beszél, művelődéstörténi szempontból, különösen becsesek. Fontos adatok arra nézve, hogy milyen volt az a föld, amelynek műveléséhez fogott Apácai. Valóban azt kell hinnünk, mint ahogy életírói közül többen meg is jegyzik, hogy talán érezte, hogy ideje már fogytán van s ébresztő munkája, eddig nem járt sikerrel. Mindazonáltal igen erős volt e beszéd arra, hogy önismeretet és jószándékot keltsen a hallgatókban s ne dacot vagy gyűlöletet, vagy irigységet elmondója iránt. Oly szépen mondja Beöthy Zsolt említett megnyitó beszédében Apácairól e beszédre vonatkozólag: „E szegény, üldözött beteg tudós, a tudomány felkentjei közül való . . . Tudós, ki hisz

¹ Hegedűs: i. m. 142 l.

eszméiben, hazafi, ki hivatottnak érzi magát az igazság fegyverével megváltani nemzetét, puritán, ki mit sem vár a nagyoktól, haldokló, ki Isten előtt tárja fel érzelmeit. Beszédében két hang a vezérlő, mely végig összeolvad s mégis tisztán cseng füleinkbe. Az egyik forró szerelmi vallomása nemzetének. Ennek nagysága műveltségben és hatalomban, amiért küzd azzal a másik hanggal, melyben szinte vad gyűlölet forr vezetői ellen.“

VIII.

Apácai egyéb ténykedései.

Akadémia tervezete.

Kolozsvár sokkal kedvezőbb talaj volt Apácai reformtörekvéseinek, mint Gyulafehérvár. Az ottani iskola csupán alsóbb fokú iskola volt 3 tanerővel, Apácai csakhamar kollégiumá emelte.

Hiteles forrásunk van erre vonatkozólag, a kolozsvári kollegium amaz albuma, melyet maga Apácai kezdett meg, s ebben már az 1656—57 tanévben az eddigi 3 tanerő helyett 8 tagból álló tantestülettel találkozunk.

Apácai mélyen a szíven hordozta a reá bízott intézet sorsát és annak anyagi és szellemi tekintetben a virágzás legmagasabb fokára való emelését tűzte ki célul. Szerencsés és ügyes működéséből azt látjuk, hogy a hol a nemzeti tanügy érdekében kellett tennie, ott Apácai bámulatos munkásságot és ügyességet fejtett ki. Már régebben ismeretes volt Apácainak az a ténykedése, hogy Lorántfi Zsuzsánnától a kolozsvári kollégium részére egy 1000 frtos alapítványt eszközölt ki.¹ Neményi szerint két év múlva Lorántfi Zsuzsánna ugyan e célra egy újabb 600 frtos alapítványt tesz.² Azonkívül kétségtelen megállapítható, hogy Apácai Cseri Jánosnak és fáradozásának köszönhető, vagy

¹ Szilágyi S. M. Acad. Ért. 1860. 482. s. k.

² I. in. 62. l.

legalább is nagyobb részben neki tulajdonítható a Barcsay-féle u. n. cameraticalis alapítványnak a megszerzése, mely tíz szegény tanulónak a köztartását tette lehetővé.¹

Sokoldalú tevékenysége mellett a tudományos munkásságot sem hanyagolja el. Neményi id. munkájában erre vonatkozólag ezt találjuk: „Kolozsvárott laktában adta ki az egyházkormányzásra vonatkozó elveit magában foglaló „Disp. de politia ecclesiastica“ című munkáján kívül a „Disp. philosophica de mente humana“ és „Catechesis secundum dogmata Calvinii“ című dolgozatait.“² A legutolsót Cwittinger Dávid után említik, de egyébként teljesen ismeretlen. Az első hasonlóképpen ismeretlen és nem lehetetlen, hogy ez a munka nem is Apácától való, hanem csak egy az ő elnöklete alatt tartott disputatio kiadása, mint a hogy a „Demente humana“ címűről kétségtelen, hogy az.³ Stromp figyelemztetett erre először a m. tud. akad. könyvtárában levő példány nyomán, melyről azt mondja, hogy unicum,⁴ ami azonban nem áll, mert meg van a marosvásárhelyi Telcki levéltárban⁵ is és nekem ez a példány állott a rendelkezésemre. A címe ez: *Disputatio Philosophica De Mente Humana Quam Auxiliante Numine Sub Praesidio Viri Reverendi & Clarissimi Joh. Chieri Apacii S. S. Theol D* (itt le van szakadva) storis ejusdemque & p. t. *Philosophiae naturalis in illustri Collegio Claudiopolitano Reformatorum Professoris ordinarii Publice defendendam suscipit Mathias Fogarasi, Theol. Phil. Ling. studiosus.* Fametszet. Varadini Apud Abrahamum Kertész Szenciensem. Anno Domini M. D. C. L. VIII. Ebből világos, hogy egy Fogarasi Mátyás nevű tanulónak a disputációjáról van szó, melyet Apácai elnöklete alatt tartott 1658-ban. Nem tudom, hogy lehetett mégis Szabó Károlynak és

¹ Gyalui: i. m. 25. l.

² I. m. 62. l.

³ I. m. Függ. 141. l. Stromp László

⁴ Stromp i. m. Függ. 145. l.

⁵ 3283 levéltári szám alatt.

— valószínűleg ő utána — másoknak.¹ Ezt Apácainak tulajdonítani.

Ezeknél azonban sokkal fontosabb az az akadémia tervezete, melyet 1658-ban Barcsay Ákos fejedelem elébe terjesztett. Bethlen Miklós és Bod Péter említik ezt a tervezetet, de különben nem volt ismeretes, mig-nem Szabó Károlynak sikerült 12 évi keresés után a tervezet kéziratának egyik másolatát felfedeznie, ki még abban az évben közzé is tette.² Ennek a másolatnak a hátára Aranka György ugyan azt írta, hogy az Csulai Györgytől való, de Szabó Károly a kézirat több helyének a méltatásával és Apácai egyéb műveinek az egybevetésével megállapítja, hogy nem lehet más, mint Apácai akadémiai tervezetének a másolata. Minden kétséget kizérólag bebizonyítja ezt a feltevést Gyalui a marosvásárhelyi Teleki levéltárban levő ugyane tervezet egy másolatából amelynek az előszava után ez olvasható: „Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgálja Apácai Cseri János“,³ amiről magamnak is volt alkalmam meggyőződni. A marosvásárhelyi példány címe ez: A Magyar Nemzetben imár elvégtére egy Academia felállításának Módgya és Formája Melyben Megmutattatik mindaz, mely könnyen mindgyárast is meglehetne mind pedig; mely kicsin akadályok állottak ebben ennek előtte is ellene.

Az előszóban hosszú életet és szerencsés ország-lást kíván a fejedelemnek és beszél az akadémia igen nagy szükségéről. Azután „egy magyar Academiának lerajzolása“ cím alatt az első részben kifejti az akadémia felállításának lehetőségét és feltételeit, a másodikban pedig az akadémia tan- és adminisztrációs szervezetét.

Az első főrészben utal Apácai eddigi munkáira,

¹ Szinyei, Bánóci, Neményi, Gyalui.

² Értekezések a nyelv és széptud. köréből. 1872 III. k. II. sz.

³ A marosvásárhelyi Teleki levéltárban 2703 levéltári szám alatt. — Gyalui aztán i. m. 27—28. l. ezen teljesebb és gondosabban másolt szöveg nyomán kijavítja a Szabó Károly által kiadott másolatot.

melyekben mindenütt eleget beszélt már az akadémia szükségéről. Minthogy 3 dolog különbözteti meg főleg az akadémiát a kollégiumoktól t. i. a proventus nagyobb volta, a tanulók és tanítók nagyobb száma és végre ezek nagyobb szabadsága; ezekről beszél tehát. Az elsőre vonatkozólag kiszámítja, hogy a fehérvári collegium jövedelme, okos beosztás mellett elégséges egy szerényebb akadémia fenntartására.

Ami a második pontot illeti azt mondja, hogy ne higgye senki, hogy erre a fizetésre, amit ebből a jövedelemből adhatnak, nem kapnak a külföldről professort, mert a népes Scociából biztosan kapnak, de különben is arra kell törekednünk, hogy érdemes magyar férfiakat tegyünk a professori hivatalba és itt hivatkozik Voetius doktornak már említett tanácsára. A harmadik pontra nézve, megkívánja, hogy ruháztság fel az akadémia a facultási jogokkal és az olyan egyént, aki valamelyik facultást elvégezte, a fejedelem nemesítse meg, amely körülmény a nemességre is jó hatással volna.

Miután így kimutatta az akadémia felállításának lehetőségét, szól „a tanulásnak és igazgatásnak rendéről.”

A tanítás menetére vonatkozólag azt kívánja, hogy a triviális iskola elvégzése után az 5, vagy 6 esztendei philosophiai előképzés alapján mehessen a tanuló a facultás (medicina, ius, theologia) bármelyikére, melynek mindegyikének 5 év a tartama, csak a theológiát megelőzőleg kell még zsidó és görög nyelvet tanulni. Kellő vizsgálat alapján mindenik facultáson adják a doktorátust.

Az igazgatásra vonatkozólag azt kívánja Apácai, hogy a professori collegium élén az évről-évre változó rektor vezesse az akadémia ügyeit, ki az anyakönyvet és az akadémia szükségére a beiratáskor szedett különböző pénzeket is kezelje.

Azonkívül könyvtár, botanikuskert és egy nyomda szükségeltetnek az akadémia mellé, továbbá egy jó karban állított konyha, „mely még az akadémiának is nem kevés hasznot hajtana”. Több körülmény arra

enged következtetni, hogy a fejedelem jóakarattal fogadta ezt a tervet. Bethlen Miklós is azt írja: „... nem hiszem, Barcsay Ákos, ha floreál vala, hogy fel nem állítja vala”.¹ Azok a szomorú idők azonban, melyek akkor Erdélyre szakadtak lehetetlené tettek minden ilyen törekvést. Kolozsvári munkásságának eredménye még a kéziratban fennmaradt munkája Apácainak, melyet Gyalui Farkas ismertet.² E mű címe: *Philosophia naturalis. Cl. Joh. Cheri Apacai S. I. Th. Doctoris, eiusdem quae philosophiae Naturalis in Collegio Claudopolitano Reformatorum Professoris ordinarii. Anno M. D. C. L. X.* Ez a 204 lapból álló munka Apácainak az előadásaihoz készült jegyzet, melyet halála után másoltak le.

Igen érdekes és rendkívül jellemző az akkori viszonyokra, hogy Apácai, aki oly lelkes bajnoka a nemzeti művelődésnek, aki ennek az érdekében írja meg magyar nyelvű tankönyvét az *Encyclopoediát* — mégis latin jegyzetből tanít.

Az a körülmény, hogy a fehérvári kollégiumnak a tanárok feldulása után a tanulók nagy része Kolozsvárra ment, megnövelte Apácai munkáját, csak siettetten a beteges gyenge testnek megtörését.³

Az 1659. november elején⁴ nyilvános vitatkozása volt Veres Ferenc róm. kath. pappal e tétel felett: „Krisztus nem mindenkinek halt meg”. Hogy ezen vitatkozását írásba foglalta volna, semmi nyoma. Ez volt utolsó nyilvános ténykedése, mert rá pár hétre a tul-feszített munka, a kiállott izgalmak és a tüdőbaj ágyba döntötték és 1659. dec. 31-én éjjel meghalt 35 éves korában. Hogy családjából mi lett arra vonatkozólag Bethlen Miklósnál ezt találjuk: „Apácait azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, aztán az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét

¹ Önéletírása: I. 247. l.

² I. m. 35—37 l.

³ Neményi I. m. 65. l.

⁴ Bánóczinál 1658. I. m. 362. l.

is magához szedte; ha maradéka maradt volna és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apácait, mint atyámat úgy tartottam, szerettem és emlékezetét ma is áldom“.

Apácaira vonatkozólag így folytatja: „A szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegítő száraz betegségben, melyben is semmit sem kedveztén az erős lélek az erőtlén testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die anni 1659“.¹

A kolozsvári temetőben nyugszik. Apácán levő szülei házát csak legujabban jelölték meg a tanítók emléktáblával, melyre Szász Károlynak a következő verse van arany betűkkel bevésve:

„Ringani bölcsőjét e kicsiny ház látta Cserének,
Hiressé innen lett az Apácai név.
Kis szikrából lesz az egekhez fellobogó láng,
Kis székely fiuból nemzete dísze lön ő“.

IX.

Művelődéstörténeti jelentősége.

Végigmenve Apácai életén és munkásságának tárgyalásán, igyekeztünk mindenütt rámutatni azokra a mozzanatokra, melyek művelődéstörténeti jelentőséggel bírnak, úgy, hogy az említettekhez most már nem sok hozzátenni valónk lesz. Régi igazság, hogy nagy embereket nem az elért eredmény szerint kell megítélni, — mert az eredmények sok mellékes körülménytől függenek — hanem aszerint, hogy mit akartak elérni. Apácainál sem azt nézzük tehát, hogy mit tudott, hanem hogy mit akart alkotni s foglaljuk össze mindazt, ami művelődéstörténeti jelentőségének kidomborításához szükséges.

A művelődés világában az eszmék azok a tényezők, melyek valakit a nagyságra minősítenek, az eszmét pedig nem lehet eltemetni az emberekkel, mert előbb-utóbb kitör és megvalósulást kér.

¹ Önéletírása I. 253. l.

Láttuk, hogy Apácait egész életében egy eszme vezette: a nemzeti művelődés eszméje. Magyar nemzeti műveltség pedig szerinte csak magyar tudományosság alapján lehetséges, aminek pedig a jól szervezett nemzeti iskolák és magyar nyelven írott könyvek a forrásai. Ezért buzog a lelkes ifju már külföldi tartózkodása alkalmával, ennek a felvirágoztatásáért való szakadatlan munkában áldozza fel ifju életét: mert a magyarnak nagynak, hatalmasnak kell lennie — a tudomány által. Ezért ébreszti nemzetét, hogy állítson iskolákat, ezért írja meg tiszteletreméltó bátorsággal és nagy fáradtsággal az Encyclopoediát, az első magyar tankönyvet.

Ez tehát Apácainak a főérdeme, „habár vannak működésének olyan mozzanatai és munkáiban olyan eszméi is, melyekkel minden mást megelőzött.“ Így pl. Először szólaltatta meg a bölcsészetet magyar nyelven, első volt a magyar irodalomban, aki kárhoztatta az örökös jobbágságot stb.

Ismételjük, hogy Apácai méltatásánál nem azt kell néznünk, hogy mit volt képes, hanem mit akart elérni. Erre vonatkozólag ő maga ezt mondja: „Én azok közül, kik a magyar ifjuságnak dolgát a tanításban előmozdítják, legkisebb vagyok, de a szándékomra, mellyel ugyan e célnak elérésére arányozok, nincs ki rajtam kifogjon.“

Hogy első életirója, gróf Bethlen Miklós mit mond róla — láttuk már. Bod Péter ezt írja Apácairól: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, ugy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra állottak volna, mivel nélkie a tanításban nagy földön mása nem volt.“

Ujabb életirói így méltatják Apácait: Neményi Imre, Apácai Cseri János, mint paedagogus című könyvében: „Ha nem hiu ábránd, amit a népeknek tanítanak; ha csakugyan létezik a csillagokon tul egy boldogabb haza, ahol elismerésre jutnak a földi érdemek, akkor Apácainak a legmagasabb jutalom jutott osztályrészül: eszméinek diadala, megvalósulása és ezek kapcsán a magyar nemzetnek szellemi és anyagi foly-

tonos gyarapodása, aminek eléréséért egész életének folyása alatt tele nemes tettvággyal, bátorsággal, lelkesedéssel és tudományos képzettséggel — megfelelkezve érdekeiről, testi- és lelki nyugalmaról — fáradhatlanul küzdött; nem segítve senkitől, elhagyatva mindenkor mindenkitől, csak attól az egész valóját el-árasztó, önfeláldozásig menő, lángoló szeretettől nem, mellyel hazája és nemzete irányában viseltetett.“

Stromp ezt mondja róla munkája végén: „Ám, ha sirhalmához nem zarándokolhatunk s ha reá virágot nem hinthetünk is: ma érezzük immár, hogy eszméi győzedelme lett az ő örökké maradandó emlékjele.“

Az egész Apácai irodalomban legjobban jellemzik és méltatják Apácai működését és művelődéstörténeti jelentőségét Beöthy Zsoltnak ama szép szavai, melyeket rektori székfoglalójában mondott a budapesti egyetemen Apácairól: „Nem viselte ami aranyláncainkat, de azokat a súlyos láncokat, melyek a magyar tudományt és művelődést béklyózták, a keserv életlétásával ismerte szemről-szemre; kegyetlen ékesszólással muto-gatta; önmagáról megfelelkező eréllyel igyekezett lerázni s hordozni volt kénytelen martyromságának egész pályáján. A magyar nemzeti tudományosság eszméjének első képviselőjét kell tisztelnünk Apácai emlékében, ki ezen eszmét előbb felvetette s azután megvalósításáért buzgott és buzdított, lelkesült és lelkesített; érte élt és érte halt meg.“

Apácai Cseri János munkái.

a) Nyomtatásban.

1. Disputatio de introductione ad philologiam sacram. (Gyalui szerint meg van a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, de én nem tudtam megkapni, a könyvtár őre nem tud róla.)

2. Disputatio theologica inauguralis stb. (Megvan a sárospataki főiskola könyvtárában. Ismerteti Gyalui Farkas).

3. Magyar Encyclopoedia. (Elég sok példány van meg.) Ugyanebben van: Oratio de studio sapientiae és 4 tudós levele.

4. Magyar Logikátska. (Meg van a marosvásárhelyi ref. collegium könyvtárában.)

b) Kéziratban fennmaradtak.

5. Oratio de summa scholarum necessitate. (Meg van a kolozsvári ev. ref. collegiumnak Apácai által kezdett albumában, a saját keze írásában.)

6. A magyar nemzetben immár elvégtére egy akadémia felállításának módja és formája. (Két példányban ismeretes. A Mikó-féle gyűjteményben talált és a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban levő másolat.)

7. Philosophia naturalis. (Előadásaihoz készült jegyzet, melyet halála után másoltak le.)

8. Különféle alkalmakkor írt levelei. (Ezeket utólagosan nyomtatásban is kiadták.) Saját munkája positive több nem ismeretes.

9. Bökényi Filep János „Mennyei Lámpás“-ához írott 20 soros heameter (Közl.: Eötvös Lajos. A Vasárnapi Ujság 1869 évf.)

Tanulmányomhoz különösen a következő segédkönyveket használtam.

1. *Gróf Bethlen Miklós*: Önéletírása. Budapest, 1858. Szalai L. kiadása.
2. *Bod Péter*: „Magyar Athénás“ 1766.
3. *Balogh Pál*: (Közhasznú ismeretek tára) A. Cs. J. orvosi tudománya.
4. *Szilágyi Sándor*: „Erdély irodalomtörténete.“ (Bud. Szeml. IV. k. 1858. 193. s. k. 1.
5. *Erdélyi János*: „Apácai Cseri János ismertetése.“ (Sárospataki füzetek“ 1859. 316. s. k. 1.)
6. *Szilágyi Sándor*: „Apácai Cseri János és kortársai.“ (Magy. Akad. Ért. I. 1860. 446. s. k. 1.
7. *F. Szabó Sámuel*: „Apácai Cseri János magyar logikája 1656-ból.“ (Bud. Szem. XVII. 1863. 490. s. k. 1.
8. *Horváth Cyrill*: „Apácai Cseri János bölcsészeti dolgozatai.“ (Az akadémia megb. Pest, 1867.)
9. *Szabó Károly*: „A Cs. J. Barcsay Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tud. egyetem felállítása ügyében.“ (Akad. Értekez. ny. és szept. Pest 1872.)
10. *Hegedűs István*: „A. Cs. J. Paedagogiai munkái. Bpest 1899.“
11. *G. Lubrich Ágost*: „A nevelés történelme. (I. k. 1876.)
12. *Molnár Aladár*: „A közoktatás története Magyarországon a XVIII. sz.-ban. (Bpest. 1881.)
13. *Frankl V.*: „A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban.“
14. *Ormándy Miklós*: „A. Cseri János életrajza és botanikai munkássága. (kolozsvári r. k. főgimn. ért. 1879.)
15. *Erdélyi János*: „A bölcsészet Magyarországon.“ (Philosophiai Írók tára IV. k.)
16. *Szyli Kálmán*: „Apácai Encyclopoediája matematikai és phisikai szempontból.“ (Természettud. Közl. 1889. 242. 1.

17. *Beöthi Zsolt* egyetemi évnyitó beszéde. (Act. Reg. Scient. Univ. Hung. Bud.

AOMDCCCXCI - XCII. Fasc. I. 48—64. i.)

18. *Bánóczi József*: „Apácai Cseri János“ (Athenaeum 1892. 351. s. k. l.)

19. *Stromp László*: „Apácai Cseri János, mint paedagogus.“ (Bpest 1898.)

20. *Gyalui Farkas*: „Apácai Cseri János életrajzához és műveinek bibliographiájához.“ (Kolozsvár 1892.)

21. *Neményi Imre*: „Apácai Csere János mint paedagogus.“ (Bpest. 1893.)

22. *Heinrich Gusztáv*: Neményi művének bírálata (Bpest. Szemle. 1893. 194. sz.

23. Ezeken kívül a különböző történelmek és irodalomtörténetek idevágó szakaszai és az egyéb használt művek a szövegben jelezve vannak.

SAJTÓHIBÁK.

- A 7. oldalon a 11. sorban a *volt* után jön az idézőjel és a 20 sorban a *dolog* után elmarad.
- A 13. „ a 3. jegyzet 3. és nem 2.
- A 14. „ a 9. sor végén *Enyedre* után zárójel kell.
- A 15. „ a 10. sorban „De stud sep.” helyett „De stud. sap”
- A 16. „ a 8. „ „*descripti*” után zárójel kell.
- A 17. „ a 12. „ *harderwylein* h. *harderwykin*.
- A 18. „ a 6. „ *Riretus* h. *Rivet*us ;
- „ a 11. „ Voetius után nem kell *a* ;
- „ a 21. „ műtervezetben h. *cimű tervezetben* ;
- az alulról 3. sorban *Buler* h. *Päuler* ;
- a második jegyzetben nemzet h. *nemzetben*.
- A 19. „ a 4. sorban *philosophia* h. *philosophiai* utána pedig a *fejlődésének* szó kimarad.
- A 20. „ a 22. sor végén *Disputativ* h. *Disputatio*,
alulról a második sorban *Corollarium* elől kimaradt a
mű végén.
- A 22. oldalon alulról 9. sorban különböző h. *különböző*.
- A 26. „ alulról 8. sorban *ponticipes* h. *particeps*,
7. sorban *prossit* h. *possit* ;
az első jegyzet utolsó sorában évvel h. *érvvel*.
- A 27. „ 14. sorban Erdélyben h. *Erdélyországban*.
- A 28. „ 21. „ ismeretét után egy *a* betű kimaradt.
- A 29. „ 7. „ nyelv tanítás h. *nyelvtanítás*.
- A 31. „ 13. „ beszédben után kimaradt *is*.
- „ a 19. „ Melyet h. *melyet*.
- A 34. „ 28. „ feltalálásoktól h. *feltalálásokról*.
- A 35. „ 20. „ értekezést h. *értekezését is*.
36. „ 2. „ megvilágítani h. *megválogatni*.
36. „ 8. „ Azt h. *azt*.
37. „ 11. „ színvonalán után az *is* szó kimaradt.

